

Юсупова Бийбисәнем Турдыбаевна

И.ЮСУПОВ
ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ
КЕЛБЕТЛИКТИҢ СТИЛЬЛИК
ХЫЗМЕТЛЕРИ

Тошкент
«Tafakkur qanoti»
2014

УДК: 44.4
КБК: 84(5К)
Ю-92

**Китап Ибрайым Юсуповтың 85 жылдық
юбилейине арнап шығарылды.**

Жууаплы редактор:

*Саодат Шынгизарова – Әжанияз атындағы НМПУ оқытушысы,
филология илимлеринің кандидаты*

Пикир билдириушілер:

*Шаригул Алланиязова – Бердақ атындағы ҚМУ доценти, филология
илимлеринің кандидаты*

*Базаргүл Қурбанбаева – Әжанияз атындағы НМПУ оқытушысы,
филология илимлеринің кандидаты*

Юсупова Бийбисәнем Турдыбаевна
Ю-92 И.Юсупов шығармалары тилинде келбетликтің стильлик
хызметлери. *Монография* / Б. Юсупова. – Тошкент. «Tafakkur
qanoti», 2014. – 136 б.

Монографияда Өзбекстан Республикасы хәм Қарақалпақстан Республикасы
халық шайыры, Өзбекстан Қахарманы Ибрайым Юсуповтың поэзиялық
шығармалары тилинде келбетликтің лексикалық қураллар, троплар хәм
стилистикалық фигуралар сыпатында атқаратуғын стильлик хызметлери,
келбетликтің дәреже, субъектив баға формаларының хәм қурылысы бойынша
түрлеринің қолланылыуы өзгешеликлери шайырдың сөз таңлау, сөз жасау хәм
сөзлерди қолланыудағы жеке шеберлиги тийкарында сөз етилген.

Монография студентлерге, илимпазларға, оқытушыларға, И.Юсупов
шығармаларының тили менен қызығыушы кең жәмийетшиликке арналған.

УДК: 44.4
КБК: 84(5К)

*Монография Әжанияз атындағы Нөкис мамлекетлик педагогикалық
институты Кеңеси мәжлисинде додаланды хәм баспадан шығаруға
усынылды (2014-жыл 11-сентябрь № 1 протокол).*

ISBN 978-9943-382-78-7

© Юсупова Бийбисәнем.
© «Tafakkur qanoti», 2014.

АЛҒЫ СӨЗ ОРНЫНА

Енди, расында да, Бибисәнемнің алған темасы мени жүдә
қызықтырды. Себеби, бириншиден, шайырдың тилине болған
илимпаздың мүнәсибети қандай? Бул шайырдың өзін де қы-
зықтырады, расында да.

Бул бизиң тилимиздеги сөз шақапларының ишинде жүдә
шайырана, жүдә поэтикалық мүмкиншиликлери күшли сөз
шақабы. Соның ушын шайыр сол өзиниң ишки кабатын, лирик
қахарман образын жаратарда усы сөз шақабы менен көп ислеседи.
Бул келбетлик барымына бара береді, қанша кийиндирсең жараса
береди, қанша буны сөйлетсең, тилдиң сулыулық ресурсларын
алып шығады. Соның ушын, егер, тил илиминиң бийигинен алып
қарағанда тема жүдә хәзир жауап, бир жақсы идея.

Екиншиден, бизиң тилимиз, миллий тилимиз – жүдә бай
тил. Сол тилди әдебийлестириу жолында хәмме сөз шақаплары
менен ислесесең. Соның ишинде мениң де, расында да, жақсы
көретуғыным, бүйирим буратуғыны келбетлик сөз шақабы,
сөз шақапларының ишиндеги. Егер Абат (Қәнигелестирилген
Кеңестің сол ўақыттағы баслығы, академик А. Даўлетов – Б.Ю.)
қарақалпақ тилиниң байрамын өткизип, қайсы сөз шақабына гүл
бересең десе, мен келбетликке берер едим.

Ибрайым Юсупов

Усы ўақытқа шекем бизиң поэзиямыздың шыңы болған
Ибрайым Юсуповтың шығармаларының тили әдебияттаныу
илими көз-қарасынан баға берилип келди.

Бул «Ибрайым Юсупов шығармаларының тили» деген үлкен
теманың бир шақапшасы.

Усы арқалы тек ғана Ибрайым Юсуповтың шығармалары
емес, Ибрайым Юсуповтың өзи жасаған ўақыттағы қарақалпақ
тил билимине баға бериледи. Бул тек ғана Ибрайым Юсуповтың
мүлки емес, оның шығармалары, бул – халқымыздың мүлки.

қарақалпақ халқының мүлкі. Мине, сондықтан да, бұл нәрсеге биз қоздың қарашығындай қарап хәм буны изертлеп, жерине жеткеріу бизлердің – алымлардың ұазыйпасы деп билемен.

Академик Абатбай Даўлетов

Ибрайым Юсуповтың усы жағдайға келиўинде, яғный Ибрайым Юсуповтың Өзбекистан халық шайыры дәрежесине келиўинде оның шығармаларының қанша дәрежеде жақсы жазылғанлығы, қанша дәрежеде излениўи туўралы пикирлер жүдә орынлы, ондағы хәр түрли көркемлеў қуралларының пайдаланылыўы мәселесинде.

Мен бир нәрсе айтар едим, ҳақыйқатында да, Ибрайым Юсупов шығармаларында хәр түрли стильлик белгилердің қолланылыўы, сөздің дурыс, өзиниң орнында болыўы, бул – жүдә орынлы нәрсе. Ибрайым Юсупов, былайынша қарағанда, тек ғана өзимиздің қарақалпақ поэзиясының емес, соның менен бирге, Шығыс шәшмелеринен, Батыс әдебиятының шығармаларынан көп ғана изленген шайырлардың биреўи. Сондықтан да, Ибрайым ағаның шығармаларында тек ғана араб-парсы элементлери емес, соның менен бирге, хәзирги ўақтында жүдә сийрек қолланылатуғын хәм де формаларын өзгерткен ески араб, Орхон-Енисей жазыўларының үлгилери де бар, соның формалары да бар.

Бул жағынан қарағанда Ибрайым Юсуповтың қайсы шығармасын алып қарасаңыз да, мине усындай жақсы үлгилерди көресиз.

Демек, Ибрайым Юсупов хәзирги заман әдебиятының көркем шығармаларын жазыўда ески үлгилерден де, оның формаларын да хәр тәрепкеме пайдаланған хәм оны өзиниң дәретіўшилигинде бере билген шайырлардың биреўи деп есаплайман.

Профессор Орақбай Доспанов

Теманы қандай материал тийкарында ислегенин кө рип отырмыз Оны бизиң белгили шайырымыз, өзимиздің қадирданамыз Ибрайым Юсуповтың творчествосы тийкарында ислеген. Хәкыйқатында да, Ибрайым Юсупов творчествосы тийкарында

ислегени жүдә дурыс болған. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң ен тийкаргы үлгилерин беретугын нәрселер Ибрайым Юсупов творчествосында бар. Мине усыны тийкар етип алыўы да жүдә қуўанышлы.

Профессор Қабыл Мақсетов

Бизиң заманлас шайырымыз, бүгинги күни бизлер ушын хәзирги қарақалпақ тилиниң нағыз көрсеткиши болып турған Ибрайым Юсуповтың шығармаларының тили хәзирги қарақалпақ тилин барлық үйрениўшилер ушын, әсиресе, оның шығармаларында сөзлердің стильлик жақтан қолланылыўын үйрениў ушын бул үлкен, бай материал болып табылады. Себеби, тилшилер ушын көркем шығарма, бул, биринши гезекте, халықтың тилиниң көриниси, тийкаргы көрсетпели қурал.

Ибрайым Юсупов шығармаларының тили үлкен бир дүнья деп айтсақ болады.

Доцент Алима Пирниязова

Бириншиден, көркем әдебият адамды эстетикалық жақтан тәсирлендириўи оған тәрбия беретугын, қуўандыратуғын, өзи менен бирге алып жүретугын бир үлкен қурал болып есапланады. Әсиресе, поэзия хәкқында айтатуғын болсақ, оның күдирети, күши шексиз. Соның ушын да, оны Мусабекова «поэзияның өзи тынып турған образлылық» деп айтады.

Енди қарақалпақ әдебиятында, қарақалпақ поэзиясында қәлем тербетип киятырған шайырларымыз көп. Мен айтар едим, олардың ишинде, олардың хәр бириниң бизиң поэзиямыздағы орны бөлек. Мен айтар едим, шайыр Ибрайым аға Юсупов – хәзирги қарақалпақ поэзиясының хәзирети. Булай деўимниң себеби тилдеги, ана тилимиздің көркем-сүүретлеўшилиқ, поэтикалық имканиятларын шайыр бүгинги күни өзиниң сөзлерди қолланыўдағы усылларының байлығы, оларды аўыспалы мәнилерде кең жумсаўы, поэзия тилине муўапық поэтикалық контекст

талап еткен дәрежеде жаңа сөзлер доретиўи менен поэзиямыздың көркемлик дәрежесин жаңа басқышларға алып шықты, әдебий тилимизди байытты.

Шайырдың шығармалары оқығанда адамның дыққатын еркесиз жаўлап алады. Мениң өзим бурыннан шайыр шығармаларының шайдасыман. Усы мәселелерге байланыслы мен шайырдың поэзиясын таллаўды өзиме мақсет етип алған едим.

Екиншиден, келбетлик сөзлер басқа сөз шақапларына салыстырғанда көркем шығармада жийи қолланылады. Хәттеки, бул сөз шақабының басқа сөз шақаплары тәрәпинен бере алмайтуғын мүмкиншиликлери де бар. Усы мәселелерге байланыслы мен усы теманы таңлап алыўды макул көрген едим.

*Эй, Султаны поэзия тахтының,
Айтқан сөзиң жүрегіме жақты дым,
Йошың тасып, келешекте мәңгилік,
Жыршысы бол қарақалпақ бахтының.*

Бийбисәнем Юсупова

КИРИСИҰ

Хәр бир миллий әдебий тил сыяклы қарақалпақ тили өзиниң функциональ стильлери системасына ийе. Тилдиң жәмийетте атқаратуғын сөйлесиў, хабарлаў хәм тәсир етиў хызметлерине сәйкес ажыралып қолланылатуғын тил бирликлери функциональ стильлер топарын пайда етеди. Сөйлеў стилинен басқа китабий стильлер (расмий ис қағазлары, илимий, публицистикалық хәм көркем әдебият) өзине тән өзгешеликлери менен бир-биринен ажыралып турады.

Сөз шақапларының функциональ стильлерде қолланылыў өзгешеликлери – айрықша қызығыўшылық туўдыратуғын мәселелердиң бири. Стильдиң бир түринде сөз шақапларынан биреўи, оның айырым категориялары, формалары хәм т.б. өнимли пайдаланылса, екиншисинде оны қолланыў шекленген дәрежеде болыўы ямаса оған, хәтте, зәрүрлик те болмаўы мүмкин. Демек, сөз шақапларының стиль түрлеринде қолланыў өзгешеликлери хәр қыйлы. Бул хәр бир сөз шақабының, олардың категорияларының хәм формаларының функциональ-стилистикалық тәрәпи – олар арасындағы синонимия, бийтәрәп стильлик мәни, қосымша стильлик бояў хәм т.б. семантика-стилистикалық өзгешеликлердиң болатуғынын хәм олардың тил аркалы қатнас формасына қарай хәр қыйлы қолланатуғынын көрсетеди. Әсиресе, функциональ стильлердиң айрықша түри – көркем әдебият стилинде сөз шақапларының қолланылыў өзгешеликлерин изертлеў сөз шебериниң ой-пикирди образлы, тәсирли жеткерип бериўде, сүўретленип атырған ўақыяға бийтәрәп ямаса субъектив-модальлық қатнасын сәўлелендириўде, эмоциональ-экспрессивлик мәни бериўде, образлылық доретиўде, улыўма, көркем әдебияттың эстетикалық хызметин әмелге асырыўда сөз шақапларының хызметин, орнын хәм әҳмийетин үйрениўге мүмкиншилик береді. Бул мәселелер

сөз шакаптары стилистикасында үйренилетуғын тәрәпләрдин көп экенин көрсетеди.

Көркем әдебият стили бәсқә стилльерден өзгешә эстетикалық хызмет атқарыуы, образлылық сыпаты, эмоциональ-экспрессивлик сапасы, тилден кең пайдаланыуы, миллий тилдин барлық тәрәпин қамтып алыуы, тил қуралларынын айрықша хызметте жумсалыуы менен ажыралып турады. Бул стильде келбетликлер өнимли қолланылады. Шығармада сүүретленип атырған объектти сапа, дәм, рең, сыпат хәм т.б. белгилери ямаса қәсийетлери жағынан айқын, образлы көрсетиуде келбетлик әхмийетли қурал сыпатында белгиле.

Демек, образлылық көркем әдебият тилине тән улыўма өзгешелик болса, поэзия жанрында ол еле де күшлирек көринеди. «Ең алды менен поэзияның өзи тынып турған образлылық»¹ сыпатында баҳаланыуы оның тәбиятының нәзик болып, ықшам қатарларда айтылған ой-пикирдин образлылығы менен байланыслы. Поэзия өзине тән ызамлылықлар (рифма, ритм, интонация хәм т.б.) менен бирге тилдин көркемлик имкәниятларын көрсетеди. Ол образлылық пенен безелген сөз өнери болса, тил (сөз) – усы өнердин тийқарғы қуралы болып, онда келбетликлер сапа, белги мәнисин аңлататуғын сөзлер сыпатында бай стильлик мүмкиншиликлери менен үлкен орын тутады. Келбетликлердин лирикада образ дәретиуде, қахарманның портретин сызыуда, оған көркем сыпатлама бериуде, пейзажды сүүретлеуде орын гиреули. Олар поэтикалық тилде үлкен хызмет атқарады. Мысалы: «Кеуил аспанымда жулдызлар сөник» ямаса «Бултларым жамғырсыз, таўларым қарсыз» қатарларында пайдаланылған келбетликлер пикирге күшли экспрессия берип, инсан толғанысын тәсирли жеткереди.

Объектив дүньяны, тәбиятты, турмысты, адам жанын, оның ишки руўхый кеширмелерин, толғанысларын, жан сезимлерин тәсирли, сүүретлеп жеткериуде, оларды жарқын картиналарда,

көркем көринислерде, образларда сәўлелендириуде келбетлик олардың ең қоспалы хәм түрли белгилерин анықлап, зәрүрли көркемлеу қуралы болады. Келбетликлер шайырға сөз өнериниң қатан талаптарын орынлауда мүмкиншиликлер ашады.

Солай етип, келбетликтин көркемлик тәбияты көркем әдебият стилинде кеңирек ашылады. Поэзия тилинде сөз шебери ушын бул сөз шакабы – үлкен қурал. Сөз устасының көркем дәретпедә түрли образлар жаратыуында, ойды хәр тәрәплеме тәсирли, образлы жүзеге шығарыуында, түрли сүүретлеу қуралларын жасауда келбетликлер қосымша эмоциональ-экспрессивлик мәни бояулары менен қатнасады. Келбетликтин қахарманның кеуил кеширмелерин сәўлелендириуде, оның портретин, психологиялық халатларын, әдеп-икрам хәм минез-қулық, қәсийетлерин ашып бериуде, пейзаж, характер хәм т.б. дәретиуде үлкен көркемлик имкәниятты бар. «Сапа сөзлери, келбетликлерди гейде усылай да атайды, – сөз шакаптарынын ең живописьлиси. Жазыушылардың келбетлик анықлауышларды профессиональлықтың, шеберликтин бир бағдарын көрген халда оған үлкен әхмийет бериуи тосыннан емес»².

Әлбетте, көркем әдебият стилинде хәр бир сөздин, хәр бир сөз шакабының қолланылыуы орны, себеплери, өзгешеликлери бар. Усы көз-қарастан келбетликлердин орны салмақлы. Келбетлик сөзлерди көркем шығарма тилине ендириудин өзине тән өзгешеликлери, стильлик хызметлери, мақсетлери бар. Усы көз-қарастан С.Ш.Поварисовтың пикири жүдә орынлы: «Поэтикалық тилде жанр, шығарманың идеялық-эстетикалық, қахарманлардың ишки дүньясы талап еткен дәрежеде тарийхий жағдайларды есапқа алып қоспалы ўақыяларды образлы сүүретлеу ушын атлық таңлау қандай қыйын болса, атлықтың негизин, сыпатлы белгисин анықлау мақсетинде келбетлик табыу және де қыйынырақ. Олар барлық ўақытта әдеттеги келбетлик болмауы мүмкин. Затлардың тийқарғы сыпатын анықлауығын, ашық

¹ Сыздықова Р. Көркем әдебиет тилин зерттеу аспектери // Қаз ССР ҒА «Хабаршысы» ж. –1990. – 25-б.

² Голуб И.Б. Грамматическая стилистика современного русского языка. М., Высшая школа, 1989. – с. 53-54.

көрсөтөтуугун сөзлөрдү излегенде жазыушы ушү принцип пенен жумыс алып барады»³.

Демек, изертлеушилер келбетликтин көркөм-сүүретлеушилик хызметлерин жокары бакалаиды. Бул мәселе түрли тиллерде хәр кыйлы изертленди. Келбетликтин стилистикасы каракалпак тил билиминде арнаулы изертленбеген мәселелердин бири. Келбетликтин көркөм шығармада сүүретлеу куралы сыпатындагы хызметлери, келбетлик жасаушы қосымталар хәм дәреже формаларының синонимиясы А. Бекбергенов тәрәпинен сөз етилди. Илимпаз келбетликтин көркөм әдебият стилиндеги хызметин былай көрсөтеди: «Келбетлик заттын сапасын, қасийетин, көлемин, келбетин т.б. белгилерин билдиретуугун болғанлықтан, тилдеги көркөмлеу кураллары (эпитет, тенеу хәм т.б.) сыпатында үлкен роль атқарады»⁴.

Өзбек тилинин функциональ стильлеринен илимий хәм көркөм әдебият стильлеринде атрибутив дизбеклердин статикасын изертлеп Э. Хужаниязов келбетлик+атлық типиндеги конструкциялардың илимий стильде 53%, көркөм әдебият стилинде 45,8% қолланылатуугынын көрсөтеди. Бағындыруушы компоненти сапалық келбетликтен болған атрибутивлик дизбеклердин көркөм әдебиятта көбирек қолланылыуын: «Себеби, бул стильде объект хакқында хабар ямаса түсиник берилип ғана қалмастан, ал оның хәр кыйлы сыпатлы белгилери ашылады, тәбият, өмир, инсан турмысы кең картиналарда сәулелендириледі. Бундай сүүретлеу, образлылық, детальлардың дәл, жарқын белгилерин сүүретлеуде хеш бир сөз шакабы сапалық келбетликлердин хызметин атқара алмайды. Соның ушын да барлық жазыушылар сапалық келбетликлердин бул кууатынан усталық пенен пайдаланады»⁵ деп дәлийллейди. И.К. Мирзаев келбетликлердин өзбек поэзиясы тилинин морфологиялық қурылысында жийилиги бойынша

³ Поварисов Ш. Тел – күңелең көзгесе. Казань, 1982, 20-бет.

⁴ Бекбергенов А. Каракалпак тилинин стилистикасы. Нөкис, 1990, 2-б.

⁵ Хужаниязов Э. Илимий ва бадий услубларда атрибутив бирикмалар статистикасы. – Филологик тадқиқотлар, Нукус, 1982, 63-64-66-бетлер.

атлық, фейил хәм рәуиштен сонғы орында туратуугынын хәм оның себеплерин көрсөтеди»⁶.

Қырғыз тил билиминде С. Курбановтын кандидатлық жумысы талантлы жазыушы Ш. Айтматов шығармаларындағы синоним келбетликлерди рус-қырғыз хәм қырғыз-рус аудармалары материаллары тийкарында изертлеуге арналады. Ол жазыушының синонимлик қатарларды стилистикалық курал сыпатында қолланыу ұсылларын, стилистикалық фигура жасауда, экспрессия пайда етиуде, қосымша стилистикалық эффектлер дөретиуде синонимлик қатарлардың қолланылыуын, еки тилде берилиу өзгешеликлерин айрықша изертлейди. Илимпаз хәр кыйлы стилистикалық хызметлердеги синонимлерди қайталау ұсылын – Ш. Айтматов стилинин сыпатлы белгиси ретинде анықлайды⁷. Татар тил билиминде,⁸ сондай-ақ баска да түркий тиллерде ұсындай изертлеулер бар.

Рус тил билиминде келбетликтин көркөм әдебият стилинде қолланылыуы, олардың стилистикалық хызметлери⁹, поэзия хәм оның хәр кыйлы жанрларында, жеке шайырлардың дөретиушилигинде қолланылыуы¹⁰ лингвостилистикалық аспекте

⁶ Мирзоев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии) Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1992, с. 124.

⁷ Курбанов С. Синонимика имен прилагательных в произведениях Ч. Айтматова (на материале русско-киргизских и киргизско-русских переводов). Автореф. канд. дисс., 1973, с. 23.

⁸ Бадыхов К.Г. Поэтико-стилевые тональности и их словесное выражение в произведениях М. Джалиля. Автореф. дисс. канд. фил. наук. Казань, 1982.; Курбанов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – Москва: Наука, 1978.; Поварисов С.Ш. Тел – күңелең көзгесе. – Казань: Тат. кит. нәшр. 1982.

⁹ Краснослободцева С.Н. Имена прилагательные с интерференционными признаками в языке русской советской художественной литературы Украины. Автореф. канд. дисс., Киев, 1987.; Родченко О.Д. Многозначные прилагательные лейтмотивы в тексте романа И. Ильфа и С. Петрова «Двенадцать стульев». Автореф. канд. дисс., Л., 1984.

¹⁰ Слыхова З.И. Имена прилагательные, характеризующие человека в летописном повествовании (на материале Ипатьевской летописи). Автореф. канд. дисс., М., 1985.; Павлюченко Т.А. Прилагательные со значением цвета

изертленди. З.И. Слыхова жылнама жанрында, сондай-ак, айемги рус әдебий тилинде қолланылған адамды сыпатлауың келбетликлерди үш тематикалық топарға: а) жас, б) сыртқы көринис, в) мораллық-этикалық сапа билдиретуғын сөзлерге ажыратып, хәр бир тематикалық топардағы келбетликлердеги синонимия хәм антонимияны, олардың лексикалық мәнилери-нің көлемин хәм т.б. анықлайды¹¹. Т.А.Павлюченко арқа Россия былиналары тилинде қолланылған рең билдириуши келбетликлердиң семантикасын хәм хызметин киши топарларға бөлип, кара, ақ, қызыл, сары, жасыл, көк реңлериниң мәнилери хәм мәни типлерин (номинативлик, терминологиялық хәм аўыспалы, бахалаушы, символикалық хәм фразеологиялық-байланыслы) усы жанр көлеминде таллайды¹². С.С.Надилов А.Блоктың келбетликлерди қолланыудағы өзгешелигин, оның шығармаларындағы атлық пенен дизбеклескен келбетликлердин экспрессивлик-стистикалық қәсийетлерин, жаңа мәни реңк-лерин, шайырдың усы сөз шақабы шеңберинде жеке сөз дәретиу жаңашыллығын ашып береді, келбетликлерди диний-мистикалық, дәстүрлик мәнидеги, кенислик мәнисиндеги, ўақыт мәнисиндеги хәм сезим билдириуши келбетликлер деп бөледі. Изертлеуши Блоктың жаңашыллығын (новаторлығын), ол қолланған келбетликлердин семантикалық хәм структуралық өзгешелигин жаңалығы менен сыпатланатуғын жеке-авторлық келбетлик-эпитетлерде айрықша көрсетеди¹³.

О.Довчингийн монгол тилиниң функциональ стильлеринде келбетликтин қолланылыу жийилигин былайынша көрсетеди: «Хәзирги монгол тилинде келбетликлердин қолланылыу жийи-лиги (публицистикада, рәсмий ис қағазлары, илимий стильлерде) сеплик формаларындағыдай қарама-қарсы емес хәм орташа 11,1

в языке русских былин. Автореф. канд. дисс., М., 1984; Надилов С.С. Имя прилагательное в поэзии Александра Блока (лексико-стилистический анализ) Автореф. канд. дисс., Тбилиси, 1975.

¹¹ Слыхова З.И. Көрсетилген авторефераты, 14-16-бетлер.

¹² Павлюченко Т.А. Көрсетилген авторефераты, 3-5-бетлер.

¹³ Надилов С.С. Көрсетилген авторефераты

– 12,5 % курайды. Статистикалық мағлыұматларға карағанда келбетликлер сөйлеу стилинде ең сийрск (6,8 %) хәм поэтикалық тилде ең жийи (19,6%) қолланылады»¹⁴.

Улыұма, келбетликтин хәр қыйлы тиллердин жеке өзгешелик-лерине байланыслы қолланылыу жийилиги түрлише болуы менен бирге, оның көркем шығармадағы стильлик хызметлери хәққындағы пикирлерде көркем дәретиушиликтеги образлылық әхмийети дурыс көрсетиледи. Көркем шығарманың тили ушын әхмийетли образлылықты, көркем-сүүретликти пайда етиуши өзгешеликлери, усы сөз шақабына тән сыпатлаушы қәсийетлер, поэтикалық тилдин зәрүрли қуралы сыпатындағы кең мүмкиншиликлер анықланады. Биз бул пикирлерди толық куўатлаймыз. Солай етип, келбетлик поэтикалық тилде кең көркемлик имканиятлары менен көзге түседі. Қарақалпақ аўыз әдебияты, классик әдебият шығармалары тилинде қәлиплескен қарақалпақ тилиниң көркем-сүүретлеу дәстүрлери бул сөз шақабының көркем әдебият тилиндеги хызметин, әхмийетин көрсетеди.

¹⁴ Довчингин О. Морфологическая стилистика современного монгольского языка (стилистика части речи монгольского языка). Автореф. докт. дисс., Улан-Удэ, 1993, с.16.

I бап **КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА КЕЛБЕТЛИКТИҢ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ СТИЛЬЛИК
ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ**

**Келбетлік – лексика-семантикалық
байлық сыпатында**

Қарақалпақ тили – хәр кандай халық тили сыяқлы көркем сүүретлеудин әхмийетли куралы. Қарақалпақ тилинин көркем-поэтикалық мүмкиншиликлеринин негизи, тийкары халықтың аўыз әдебияты үлгилеринде пайда болған. Фольклордың түрли жанрларында оның тиллик материалы сыпатында хызмет еткен ана тилимиз халықтың көркем сөз шеберлеринин таланты, сөз саплаў өнери аркалы кем-кемнен ысылып, жетилип, образлы сыпат алып адамға эстетикалық заўық беретугын көркем күшке ийе болды. Қайта-қайта тапланып, ең киши жанрлардан баслап дәстанларға шекемги аралықта еленип, сараланып, өзине сәншырай, хасыллық, тәсиршеңлик топлаў ушын узақ ўақыт хәм бир неше баскышлардан өтип келген тил – халықлық көркем-поэтикалық тил, ондағы лексика-семантикалық байлықлар, стильлик имканиятлар жетилип келди.

Тилдеги сарқылмас байлықларды, солардың ишинде келбетликлерди көркем әдебиятта стильлик жақтан сүүретлеў кураллары хызметинде эстетикалық талапларға сәйкес қолланыў дәстүри қарақалпақ тилинин функциональлық-тарийхый раўажланыўының барлық баскышларында кеңнен өрис алғайлығы белгили. Халық аўызеки дәретпелеринде ондағы тил куралларының бири сыпатында келбетликлер де үлкен стильлик өзгешеликлер менен қолланылып, оннан өзинин көркем-сүүретлеўшилик, пикирди тәсирли етип, безеп жеткерип берийүши образлылық күшине дерек алған. Бул жағдай аўызеки халық дәретпелери, соның ишинде, дәстанлар тилине нәзер аўдарсақ, жүдә айқын сезиледи:

Батырлығын билдирди, аш жолбарыстай ыңыранып, жарылған муздай гүңиренип, иркип алды Шубарды. («Алпамыс» дәстаны)

*Я улым деп, я қызым деп жылаған,
Еки бирдей қаз жаслыны қордиң бе?*

(«Алпамыс» дәстаны)

*Текедейин тирести,
Қораздайын жулысты.*

(«Алпамыс» дәстаны)

*Қара қаслы қолан шашлы,
Жаўдыр қазлы шийрин сөзлы,
Жүқа ерин қаймақтай,
Аўзы сулыў ырмақтай,
Писте мұрын, бадам қабақ,
Кен қушақлы, ақ тамақ,
Хинжи тисли, пери түсли,
Даңқы түскен жәҳәнге,*

Гүлайым жалғыз қыз болды,

(«Қырық қыз» дәстаны)

Классик әдебият ўәкиллери, мәселен, Әжинияз, Бердақ шайыр хәм т.б. дәретиўшилигинде де бул сөз шақабы олардың жеке стильлик сөз қолланыў усылы аркалы өзинин жаңа нәзик мәни өзгешеликleri, реңбе-рең стильлик, көркемлик қәсийетleri менен ашылып, жетилисип барды, көркем әдебияттағы, поэзиядағы образлылық сапасы сөз усталарының шеберлик үлеси аркалы толысып байыды. Хәр бир көркем дәретиўшинин бул сөз шақабын көркем-сүүретлеў усылы, пикирге және де образлылық қоса алыўшы көркемлеў куралы болыў дәрежесине жеткерийүдеги жеке хызмети бар. Олардан сүүретленетуғын заттағы белгилерди еле де тәсирли, сүүретли, сулыў етип сыпатлаўда Әжинияздың шеберлиги дараланып, бунда шайырдың хызмети уллы. Шайырдың келбетликлерди көркем-образлылық ушын қолланыў усылларының бай екенлиги төмендеги қатарлардан да айқын дәлийленеди:

Құмырсақбек қытша-қытша беллерин,

(«Бозатаўлы нәзелім»)

Күноыздан қарадур аның шашлары.

(«Яңлыды»)

Екки қара қозың екки бәледек.

(«Бозатаулы нәзелим»)

Ашық ярсыз, булбия гүлсиз.

Кийик шөлсиз, сона көлсиз.

Зийуар айтур, йұртсыз, елсиз.

Адам бир дийуана мегзер.

(«Көңлим мениң»)

Күниен де шырайлы, айдан рауишли.

Ай жүзлим, пал сөзлим, ақыллы, если.

Иңқарым, дилбарым, неге келмеді.

(«Неге келмеді»)

Халық шайырларының дәретіушилиги де келбетликлердин көркем әдебиаттың тил куралы сыпатындағы имканиятларын байытып, әпиуайы сөзлер менен тәсирлилик пайда етиуши мүмкиншиликлерин ашты, затқа тән сапа менен белгилерди өткір хәм тәсирли сыпатлау қәсийетлерин жетилистирди. Мысалы:

Баламның өз қатары зой деп

Шынарғұл пақыр қайдан билсин,

Бийнарұа, бийқайғы,

Бийдәулет, құмарпаз,

Пәлек ұрған, ылғызия-зылберди,

Бир жигитке баласының басын қосты.

(А. Дабылов, «Бахадыр» дәстаны)

Халық тилинің әлұан түрли лексикалық, семантика-стилистикалық байлықларын көркем сүўретлеудің тийқарғы элементи сыпатында қолланыудағы қарақалпақ аўыз әдебиатында, классик әдебиат шығармаларында кеңпен өрис алған дәстүрий тәжирийбелерди қарақалпақ әдебиатының кейинги раўажланыу басқышларында өзине тән өзіншелиги хәм шеберлиги менен эстетикалық талапларға сай дәретіушилик пенен раўажландырыуға елеули үлес қосқан көркем сөз шеберлеринин бири И.Юсупов болып табылады. Оның поэзиялық шығармаларының тилин изертлеу хәм үйрениу арқалы семантика-

стильлик бай мүмкиншиликлері менен басқа сөз шақаптарынан айрылып туратуғын келбетлик сөзлерди шебер пайдаланыудың әлұан түрли сырларын, шайырдың өзине тән өзгешеликлерин анық көриуға болады.

И.Юсупов поэзиясы хәм оның тили көркемлик құдирети, тәсирлилик күши, терең образлылығы, аўыспалы, тужырымлы, астарлы мәнилиги, эмоциональ-экспрессив мағызы менен көзге түседі. Усындай бай көркем тилдин, яғный шайыр шығармалары тилинің көркем-сүўретлилик, тәсирлилик, образлылық өзгешеликлері тилши илимпазлар тәрәпинен жүдә аз сандағы жұмысларда хәм тек айырым мақалаларда ғана сөз етилди¹⁵, шайыр поэзиясы тилинде келбетликтің стильлик қолланылығы арнаулы үйренилип, кандидатлық диссертация жақланды¹⁶. Соңғы дәуірлерде И.Юсупов шығармаларының тили изертленип атыр.

Шайыр шығармалары тилинің лексикасы – қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына тийқарланған образлы, көркем тил. Онда улыуа халық тилиндеги түрли лексикалық қатламларға тән бирликлер кең пайдаланылып, көркем шығарма тилинің эстетикалық қәсийетин жүзеге шығарыуға бағдарланады. Бунда олардың лексикалық кураллар сыпатында өнімли қолланылғанын көриуға болады.

¹⁵ Мәмбетназарова Г. И.Юсупов қосықларында дәренди атауышлардың стильлик қолланылығы. Нөкис, 1994; Пирниязова А. И.Юсупов шығармаларында терминлердин стильлик қолланылығы. – Қарақалпақ тил билиминин гейпара мәселелери. Нөкис, 1993, 59-64-бетлер; Суламанов О. «Сейдан ғаррының геуишиндеги» көркем сөз кураллары. – «Әмиўдәръя» журналы, 1991, № 6, 33-39-бетлер; Айымбетов Х. И.Юсупов шығармалары тилинің лексикасы («Бұлбия уясы» поэмасындағы жан-сезимди сүўретлеуши сөзлер) – «Еркин Қарақалпақстан» газ., 1995. (тек 2001-жылға шекемги мақалалар көрсетилди, автордың мақалалары әдебиатлардан кейин берилди).

¹⁶ Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведении (на материалах произведений И.Юсупова) Автореферат диссертаций на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Нукус, 2001.

1. Лексикалық құралдар

Көркем шығарма тилинде сөз шебери турмыс ұақыяларын сәулелендириуде, лирикалық қахарман образын дөретиуде, оның руўхый кеширмелерин сыпатлауда, улыўма, көркем сүүретлеуде лексикалық құраллардан шебер пайдаланады. И.Юсупов өз шығармаларында тилимиздеги синоним, антоним, диалектлик, аўызеки сөйлеу тилине тән, өзлестирме келбетликлерди, адъектив фразеологизмлерди хәм т.б. лексикалық бирликлерди образлылық жаратыу ушын пайдалана отырып, олардың семантикасын және де байытады, олардағы эмоциональ-экспрессивлик мәни баяўларын жүзеге шығарып, жаңаша, өзінше қолланады. Шайыр поэзиясы тилинде олардың хәр бириниң қолланылыу мақсети, атқарып турған стильлик хызметлери хәр қыйлы.

а) Синоним келбетликлер. Көркем шығарма тилинде өз-ара мәнилес сөзлер – синонимлер үлкен әҳмийетке ийе. Синоним келбетликлер – зат белгисин қосымша семантика-экспрессивлик баяўлары менен билдиретуғын мәнилес сөзлер қатары. Көркем шығарманың тийкаргы сүүретлеу объекти – адамды хәр тәреплемен сыпатлауда – оны әдеби, түсиниги, көз-қарасы, портрети, характери, руўхый кеширмелери, психологиясы хәм оның ең нәзик тәреплери менен қоса тәрийплеп, оған субъектив қатнасты билдириуде, баска да сүүретленетуғын объектлерди – тәбиятты, хәдийселерди, ұақыяларды, хайўан хәм өсимликлер дүньясын хәм т.б. поэзияда көркем сүүретлеуде синоним келбетликлер сөз шебери ушын керекли құрал.

Н.Абдурахманов хәм Н.Махмудов: «Синонимлер, әлбетте, қосымша мәни нәзиклиги, эмоциональ хәм экспрессив баяўы, қолланылыу шеңбери хәм бир қатар усы сыяклы баска да қасийетлери менен бир-биринен парқланады. Оларда бар болған бундай қасийетлер синонимлердиң жүдә үлкен стилистикалық имканиятларға ийе екенлигин көрсетеди. Синонимлер зат хәм ұақыя-хәдийселердиң ең киши, хәтте, сезилер-сезилмес нәзик белгилерин, бул белгилерге болған субъектив қатнасты хәм

басқаларды көрсете алар екен, олар, әлбетте, тилдиң сүүретлеу құраллары сыпатында қаралады»¹⁷ деп көрсетеди.

Ф.Оразбаева «Егер ис қағазларында көбинесе құрғақ стандартлық стиль қолланылатуғын болса, көркем әдебиятқа, поэзияға көтеринки, эмоциональлық мәнисибар стиль тән. Жазыушы сөзлерди хәр түрли эмоциональлық-экспрессивлик реңки менен хызметине қарай таңлайды. Сөйтип, тиллик бирликлерди сүүретлеудиң, образдың құралы ретинде пайдаланады. Эмоциональлық-экспрессивлик бояу, негизинен, көтеринки поэтикалық стиль ушын зәрүр. Сонлықтан, эмоциональлық хәм экспрессивлик мәниси бар өз-ара мәнилес сөзлер көркем шығарма тилинде, поэзияда көп қолланылады» деп көрсете отырып, қазақ тилиндеги синоним келбетликлердиң қолланылыу өзгешеликлери хәққында айтқанда, экспрессивлик-стистикалық келбетлик синонимлердиң стильлик ажыралыу қасийетлерин дурыс белгилеп, олардың көркем әдебият тилинде – поэзияда қолланылыу себеплерин анықтайды: «Келбетлик синонимлер тилде төмендегидей мақсетлер ушын жумсалады:

1. Затлар менен қубылыслардың қасийетлерин жан-жақлы, дәлме-дәл түсиндирип беріу ушын;

2. Қосымша эмоциональ-экспрессивлик мәни билдириу ушын;

3. Бир сөзди ретсиз қайталамау ушын»¹⁸.

Синоним келбетликлер тилдиң мәнилик байлығы болып, тирек сөз аңлатқан мәнини оған оғада жақын болған мәнилер, қосымша эмоциональ-экспрессивлик баяўлар менен қоса аңлатады. Олардағы бул қасийет поэзияда сүүретленетуғын объектти түрли салыстырыулар, белги дәрежелери, қосымша эмоциональ-экспрессивлик реңклер, аўыспалы мәнилер, субъектив-модальлық қатнастар менен көркем сыпатлауға тийкар болады, портрет, пейзаж, характер жасауға, руўхый кеширмелерди нәзик лирикалық толғаныслар менен образлы сүүретлеуге мүмкиншилик береді хәм оқыушыға эстетикалық тәсир көрсетеди.

Демек, тилде усындай бай мүмкиншиликке ийе болған синоним келбетликлер лексикалық құрал сыпатында шығарма тилиниң

¹⁷ Абдурахманов Х., Махмудов Н. Сүз эстетикаси. Тошкент, 1981, 6-бет.

¹⁸ Оразбаева Ф. Көрсетилген мийнети, 96, 4-б.

айқын, тәсіршен, көркем болыуына хызмет етіп, шайыр олар арасындағы күтә нәзік мәни реңклерін айрықша зейинлилік, үлкен дыққат пенен дәл тауып, айтылажақ ой-пикирге сәйкес ең зәрүрлісін дурыс таңлап қолланады. Мысалы:

*Өксін қушақлап сол өлі дилбарды,
Әрманлы көк толқын қушаққа алды.*

(«Посейдонның гәзеби»)

*Ұлы дер: «Өрт шалған өзегім менен,
Қаламан бұл жансыз нәзелім менен».*

(«Посейдонның гәзеби»)

*О, әдиулі мугаллимим, устазым,
Балалық өмиримнің болдың бағманы.*

(«Жолдас мугаллим»)

*Сіз ушын, сіз ушын қосықтарым бұл,
Даңқ хәм алығы сізге, қәдирдан устаз!*

(«Жолдас мугаллим»)

Өлі хәм жансыз, әдиулі хәм қәдирдан бірліктері шайырдың пикирді айқын, дәл, өткір хәм тәсірлі жеткеріуде пайдаланған синонимлери. Бундай келбетліктерді шайырдың бір қанша орынларда шеберлік пенен пайдаланғаны көринеди:

*Жүрегім жаралы, кеуілим қәсте
Оят уйқысынан, сал мені еске.*

(«Таң самалына»)

Бунда дәртлі келбетлігі менен контекстлік-синонимлік қатарға биригіп, жаралы, қәсте келбетліктерінің семантикалық нәзік және бай, көркем мүмкіншилигі шайырдың жеке шеберлігі арқалы жанадан дөреген, ең нәзік мәни реңкі дәл беріліп, эмоциональ-экспрессивлі пайдаланылады. Лирикалық қархарманның кеуілханасында өтіп атырған руўхый кеширмелер күтә шебер таңланған жаралы, қәсте контекстлік синоним келбетліктері жәрдемінде бериледи. Шайыр стильлік мақсетке мууапық синоним келбетліктерден ең кереклісін зәрүр орынға қолланып образлылықты тәмийінлейди.

И.Юсупов шығармалары тилиндегі синоним келбетліктер улыўма қолланылыушы лексикаға тән, поэтикалық, ауызеки

сөйлеу тилине тән, диалектлік, турпайы, эфемистлік синонимлер хәм мәнилес адъектив фразеологизмлер түрінде ушырасады.

Улыўма қолланылыушы лексикаға тән синонимлер усы тилде сөйлеуші барлық жәмәат ушын теңдей ортақ, бірдей түсиниклі, шекленбеген сыпаттағы сөзлер болып есапланады. Бундай синоним келбетліктер шайыр поэзиясы тилинің айқын, көркем болыуына хызмет етеди. Мысалы:

*Ески ұлтан менен кетип бараман,
Қайрылсам, артымда изим көринбес.*

(«Арал элегиялары»)

*Бир мәрмер дача тур гөне жағыста,
Кешикі жолаушының қыялы яңлы.*

(«Арал элегиялары»)

Ески, гөне синоним келбетліктері қарақалпақ тилинде сөйлеуші барлық жәмәатке бірдей түсиниклі. Олардан пайдаланыуда шайырдың шеберлігі сонда «жағыстың гөнелигі», «ултанның ескилігі» арқалы халқымыздың ырысқы қазаны – Аралдың қурып барыуы, бүгингі ашынарлы ауҳалы, апатқа айланыуы, ауыр ақыбеттері аңлатылады. Бундай мәнини билдириуде, әлбетте, ески хәм гөне келбетліктерінің хызметі бар.

Поэтикалық лексикаға тән синоним келбетліктер шайыр шығармалары тилинің образлылығын, байлығын, көтеріңкілігін пайда етеди. Мысалы:

*Батыр уста Асқар сүүретши гой-эй!
(«Мәңги булақ»)*

*Халықтың үмити еди бақадыр уста,
Әжел соқпағында қайда бармақшы?*

(«Мәңги булақ»)

Тилде батыр, бақадыр сөзлери өз-ара синоним, мәни өзгешеликтері жағынан бир-бирине жақын болса да, бақадыр белгини батыр сөзине салыстырғанда әдеуір көтеріңкі, еле де күшпирек сүүретлеуі менен сыпатланады. Оны поэтикалық синоним келбетлік деп бақалауға болады.

Ауызеки сөйлеу тилине тән синоним келбетліктер шайыр дөретпелерінде персонаж тилинде, автор сөзінде пайдаланылып,

кахарман характерин жасаўда, образды индивидуальластырыўда, турмыс ўақыяларын типиклестириўде, реалъ хэм айқын, образлы сәўлелендириўде сәтли жумсалады. Мысалы:

*Қоңсының қасымкер баласы менен
Төбелесип қалды ол ойнап жүрип.*

Сол таўназар бала буны сабады.

(«Үш оқ»)

И.Юсупов шығармаларында диалектлик синонимлер де айтылажақ ой-пикирди тәсирли, образлы жүзеге шығарады, олар стильлик жобада персонаж хэм автор тилинде пайдаланылады.

*Қара табан, қара пухара,
Бабам гайбир киси болған.*

(«Қарақалпақ хақында сөз»)

Әпиўайы, қарапайым халық ўәкили, мийнеткеш адам мәнисиндеги кара табан келбетлиги кара пухара сөзи менен синоним сыпатында қолланылған.

Турпайы сөзлер шайырдың бир қанша шығармаларында унамыз ықя, хәдийсе, сондай-ақ, персонаждын сөйлеў өзгешелигин айқын ашып көрсетиўде бир усыл сыпатында пайдаланылады. Олар синоним болып келеди. Мысалы:

*Хәй, қумкелде, бул қаўын гәй, әўмесер,
Жар тезирек, жанын шықпастан бурын!*

(«Мәңги булақ»)

Қумкелде, әўмесер турпайы келбетликлерин пайдаланып хэм характер, хэм биреўдиң үстинен мысқыл менен күлетуғын адамның ишки дүньясы ашып берилип тур. Бул келбетликлер аўызеки сөйлеўде көбирек субстантивлесип қолланылады. Демек, бундай бирликлерге де көркем шығарма тилиниң зәрүрлиги болып, олардың өз орны менен пайдаланылғаны көринеди.

Эвфемизмлер шайыр дәрәтпелери тилиндеги келбетликлердиң айрықша бир топарын курайды. Сөз шебери оларды қолланғанда затқа тән улыўма ямаса турпайы белгини сыпайылап, жумсартып көрсетеди, субъектив қатнасты да қоса сәўлелендириди.

*Мениң туўған әкем қаттылаў адам,
Каникулда бармасам бақырап маған.*

*Мүмкин, қатты қоллы шығар ағасы,
Бирақ, бул, мениңше, жай бағанасы.*

(«Актрисаның ығбалы»)

Қатал келбетлиги менен бир синонимлик қатардағы келбетликлер адамның минез-қулық белгисин билдиреди. Бул келбетликлердиң шайыр шығармаларында қолланылыўында стильлик мақсет бар: автор қаталлықты дәл сол халында емес, ал оны сыпайылап, жумсартып көрсетеди. Усы мақсетте - лаў дәреже формасына стильлик ренк береді. Арыўхан өз әкесиниң қайсар, қатал минезин адамлар алдында, дослары арасында қаттылаў келбетлиги менен сыпайы жеткерип береді.

Қарақалпақ тилиндеги синоним келбетликлер пайда еткен қатарлардан олардың нәзик мәнилерине, эмоциональ-экспрессив бояўларына сәйкес көркем сөз устасы бир неше сөз дизбеклерин дүзип, пикирди көркем жүзеге шығарғанын көриўге болады. Мысалы, дүнья – көп мәнили сөз болып, байлық, мал-мүлк, заман, дәўир, тиришилиқ хэм т.б. мәнилерде қолланыла береді. Шайыр бул сөзди заман, дәўир мәнисинде қолланғанда оған тән белгилерди, өзгешеликлерди, ўақыяларды, қубылысларды айқын хэм образлы сыпатлаў ушын туўра хэм аўыспалы мәнилерде пайдаланылған хәр қыйлы синоним келбетликлердиң бай қатламын жаратты. Олардың арасында, әлбетте, шайырдың сөз дәрәтпелерин, сөз қолланыўда жеке шеберлигин, жаңашыллығын көрсететуғын келбетликлер де бар. Мысалы:

*Сыншыл дүнья қосып талай басларды,
Есан-шот қаққызып сынар досларды.*

(«Жигиттиң соныңда бир досты болсын»)

Шайыр дүньяны қызыклы, кең көгилдир, сонша сулыў, ғалаўытлы, бир сулыў, түсимпаз, топалаң, бассыз, кеўилсиз, сыншыл, бул гөззал, парасатлы, топанлы, оғыры хүрейли, есиаланлы, қаўип-қәтерли хэм т.б. келбетликлер менен сыпатлайды. Буннан шайырдың келбетликлерди мәнилик жақтан қубылтып,

синонимлик сыңарлар пайда етип, олардан ең керегин таңлау шеберлиги, усылы көринеди.

Адъектив фразеологизмлердин көркем шыгарма тилинде тәсирлилик бериүдеги орны айрықша. Олар басқа лексикалык бирликлердин эмоциональ-экспрессивлик синоними болып келеди. Шайыр оларды ой-пикирдин айқын хәм көркем, экспрессивли болыуы ушын пайдаланылады. Мысалы:

*Хәр кәсип өзінше қыйынды бәлки,
Бирақ дым жапакеш журналист халқы.
Не бир машақатлар жоқ дейсең сенде,
Бир хәрип қыйсайса шатағың кәнде.
Исиң ийне менен қудық қазғандай,
Соғып болған затты қайта бузғандай.*

(«Газитсең»)

Қыйын, машақат сөзлери менен бир синонимлик қатарға киретуғын ийне менен қудық қазғандай адъектив фразеологизмнің нәзик мәнилик эмоциональ-экспрессивлик бояулары бир-биринен айқын ажыралады. Пикирди оқыушыға дәл жеткеріу ушын фразеологизмге тән өткір, экспрессивли мәнилик бояудан күтә шебер пайдаланады.

И. Юсупов шығармаларында плеоназм келбетликлердин бай қатламы бар. Турмыс ўақыяларын, хәдийсе, кубылыс, оларға тән қурамалы, қоспалы көринис, белгилерди, өзгешеликлерди, адам характери, ондағы өзгерислерди, ишки руўхый кеширмелерин, пейзажды хәм т.б. образлы сәўлелендириүде шайыр плеоназм келбетликлерден дөретиўшилиқ пенен пайдаланады. Мысалы:

*Ақ қайыңның көк желқомын жел үрлеп,
Зәўдим бийик қарағайлар көк сузген.*

(«Бұлбил уясы»)

*Қырық жыл өз ошағын көрмеске жазған,
Дилгир мутәж солдат жүрек жарасын.*

(«Бұлбил уясы»)

*Ол әжайып гөззал бир инсан еди,
Күтилмеген иске қыйналдық биз де.*

(«Бұлбил уясы»)

Арқанын қайын, қарағайлары менен сәнли, тәбиятка гөззаллық қосып турған әжайып тоғайларына образ берип, ондағы белгини күшейтип, сөз шебери зәўлим бийик плеоназмы менен жеткереди. Жаўыз урыстың тирилей қурбанына арналған поэ-масында дилгир мутәж плеоназмын дөретип, жаралы солдат жүрегіндеги өмирлик өшпес хәсирет дағын сыпатлайды, ондағы ақылға ұғрас келмейтуғын төзимликти, берикликти, сонша мүшкилликти ийинлеп көтере алған беккем еркти, руўхый таза, нәк қәлбин тәрийплеп әжайып гөззал плеоназмын персонаж тилинде утымлы пайдаланады.

Плеоназм келбетликлер шайыр поэзиясында оның сөзди таңлап қолланығуда өзиниң жеке стилин қәлиплестирген сөз устасы екенин көрсетеди:

*Қырымның қәхәрли ханы болсам да,
Хусниң алдында мен гәриб-бийшара*

(«Ески фонтан ертеги»)

*Көмир қара шашы қайысып толқып,
Мыс ирең желкесин аймалар қуяи.*

(«Дала әрманлары»)

Өзлестирме сөзлердин тилимизде пайда еткен мәнилеринен орынлы пайдалана отырып, лирикалық қахарман образын, оның руўхый жағдайын көркем айқынлап гәриб-бийшара плеоназмын жасайды. Сондай-ақ, бул сөз «қәхәрли хан» менен қарама-қарсы қойылып антитезалық усылда мәни өткірлигин күшейтеди. Бул – автордың жеке стиль ийеси, сөзди кубылтып, жаңа дөретиўшилиқ қатнас пенен өзінше пайдаланатуғын сөз шебери екениниң дәлийли. Көмир – зат аты, бирақ қара реңге ийе, оның семантикалық қурылысында қара деген мәни де бар. Усыдан пайдаланып шайыр оны қара келбетлиги менен дизбеклеп қолланып белгини плеоназм арқалы көрсетеди.

«Жазыўшы сөз таңлаўда синонимлердин мәнилик өзгешеликтери менен бирге олардың стильлик бояуларына да итибар береді. Себеби, синонимлердеги мине усы стильлик бояу көркемлик қәсийетке ийе болады. Синонимлердеги бул көркемлик қәсийетлерди сезе билген сөз шеберлери олардан түрли мақсетлерди

жүзеге шығаруы үшін өнімлі пайдаланады. Синонимлер куралында сұўретленип атырған дәўир өзгешеликлерин толығырақ сәўлелендириў, турмыс ўақыяларын және де анығырақ сұўретлеп бериў, сөз мәнисиниң ең нәзик тәреплери менен көрсетип бериў мүмкин. Сондай-ақ, шығарма тилиниң анық хәм ширели, өткир хәм әпиўайы болып шығыўында синонимлер үлкен роль ойнайды. Соның ушын да үлкен сөз шеберлери синонимлерге айрықша әхмийет берип келген хәм әхмийет бермекте»¹⁹. Усы мақсетте И.Юсупов мәнилери жакын болған сөзлерден ең зәрүрлисин ең керекли орынға шеберлеп қолланыўда И.Юсупов поэтикалық тилдиң маманы сыпатында дараланып турады.

б) **Антоним келбетликлер.** Көркем шығарма тилинде антоним келбетликлер сұўретленип атырған объекттеги белгилердин карама-қарсы койылыўы менен ой-пикирге күтә айқын хәм өткир түс берип, эмоциональлық реңк косады. «Антонимлер арқалы жүзеге келетуғын контрастлық сұўретлеўдиң анық және тынық шығыўына имканият жаратады. Живописьте аш бояўлар тоқ бояўлар фонында және де айқынлық пайда еткени сыяқлы, карама-қарсы мәнили сөзлердиң өз-ара мүнәсибети тийкарында да сұўретлеў айқынласады, эмоциональлық хәм экспрессивлик бояў пайда етиледі»²⁰. И.Юсупов антонимдеги бундай қәсийетти дурыс пайдаланады, белгилер карама-қарсылығы арқалы айтылажақ ой-пикир өткир түс алады. Мысалы:

*Я анаў кишкене гана адамның
Түсиндиң бе үлкен жүрегин, жанын?*

(«Актрисаның ығбалы»)

*Ақ сүңгели суўық найза,
Сүңгир ыссы көкирекке.*

(«Тумарис»)

Кишкене хәм үлкен, суўық хәм ыссы келбетликлери антонимлик қатнаста қолланылып, айтылажақ ой-пикирди және де күшейтип береді.

¹⁹ Қиличев Э. Бадний тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 1982, 32-б.

²⁰ Абдурахманов Х., Маҳмудов Н. Көрсетилген мийнети, 14-бет.

Шайыр субстантивлескен антоним келбетликлерди пикирди қысқа хәм тужырымлы, мағызлы етип, кең мазмунды аз сөз бенен жеткерип бериўдин бир усылы сыпатында өнімлі пайдаланады:

Көп жақсылар кетип Ұатан қорғаўға,

Бираз жамаң елди бүлдирген гези.

(«Булбил уясы»).

Жақсы-жаманантонимиясыхалықаўызекидөретиўшилигинде, әсиресе, нақыл-мақалларда жийи ушырасады. Жақсы, жаман сөзлери келбетлик сыпатында да, субстантивлесип те қолланылады. Олардың мәнилери оғада кең, шайыр шығармалары тилинде де терең мазмунды жүзеге келтирип, адамлардың ишки дүньясын, әдебин, характерин ашып бериўде жумсалып тур.

в) **Диалектлик келбетликлер.** Қарақалпақ тилинде диалектизмлердиң көркем әдебиятта қолланылыўы арнаўлы изертленбеген мәселелер қатарына киреди. Диалектизмлердиң көркем шығармада қолланылыўы бойынша хәр қыйлы көз-қараслар бар: а) диалектизмлер тек персонаж тилинде ғана қолланылыўы керек, б) олар персонаж тилинде де, автор сөзинде де қолланылады, в) диалектизмлер эмоциональ-экспрессивлик мәни бериў куралы бола алмайды. Гейпара илимпазлар диалектизм персонаж сөйлеў тилин индивидуальластырыў куралы ғана²¹ деп есаплайды. Олардың ишинде белгили бир стильлик мақсетте диалектизмлер персонаж тилинде де, автор сөзинде де қолланыла береді²² деген пикирдиң тәрепдарлары көпшиликти қурайды. Биз усы пикирге толық қосыламыз.

Диалектизмлер көркем дәретпе тилинде жергиликли колоритти айқын сәўлелендириў, аўызекі сөйлеўдиң байлығын, хәр қыйлылығын тәмийинлеў, персонаждың сөйлеў сыпатламасын

²¹ Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. Автореф. докт. дисс., Ташкент, 1980, с.33.

²² Балақаев М., Жанпейсов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы, 1966, 63-64-б.; Курбатов К.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. Москва, 1978, с.77-78; Ұзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983, 56-58-б.; Қиличев Э. Бадний тасвирнинг лексик воситалари. Тошкент, 198, 53-57-б.

хэм сол аркалы оның жасау орнын көрсетиу мақсетинде персонаж тилинде, сондай-ақ белгили бир аймақта жасаушы халықтың турмысын, күн көрисиң, психологиялық, үрп-әдет хэм сөйлеу тили өзгешеликлерин көркем сүүретлеу, характер, портрет, пейзаж дөретиу хэм т.б. сыяклы мақсетлерде, улыума, образлылық дөретиу ушын автор сөзинде қолланылып, әхмийетли сүүретлеу куралы болады. Сонлықтан А.Абдуллаевтың «Профессионализмлер хэм диалектизмлер аркалы экспрессивлик, эмоциональлық жаратылмайды»²³ деген пикирине косылыу қыйын. Шығармада образлылық, эмоциональ-экспрессивлик мәни диалектизмлер аркалы да шебер сөз усталары тәрәпинен бериледи. И.Юсуповтың шығармаларында да диалектизмлердин образлылық жаратыуы буны айқын дәлийллейди.

Шайыр «үлкен» келбетлиги менен синоним «ғау» келбетлигин поэтикалық мәниде шебер қолланады:

*Кеуйл деген жаман зат,
Тау болсам деп турады.
Нахәликте хәммеден,
Ғау болсам деп турады.*

(«Санат»)

Шайыр сөзлерди дәуир рухына сай таңлайды, оларға поэтикалық мәни береди. Диалектик қумшауыт, қумшауытлы келбетликлери поэзияда бүгинги турмысты сүүретлеуде, әсиресе, көркем шығармада Арал темасына байланыслы поэтикалық мәни алып, поэтикалық лексикаға кем-кемнен өтип атырғаны, туура хэм ауыспалы мәнилерде қолланылыуы, үлкен стильлик хызмет атқарғаны сезиледи.

*Қумшауыт жағыста ойға таламан,
Шаңғыт көз аштырмас, жүзиң көринбес.*

(«Арал элегиялары»)

*Халықтың яды – қумшауытлы ақ жағыс,
Толқынсақлар жууыт кетер изиңди.*

(«Төк тауындағы ойлар»)

Демек, диалектик келбетликтин поэзияда стильлик зәрүрлик ушын жумсалатуғын курал сыпатында қолланылыу имканияты бар. Сондай-ақ, автор тилинде олар да әхмийетли лексикалық бирлик болып образлылық жасауда қатнасады. Шайыр төмендеги қатарларда да диалектик келбетликлерди қолланады:

Сен жүрсен зекиған болып жан жақта.

(«Пайдакүнем Өмирбек»)

Хәким болыу оңай емес тап хәзир,

Баяғыша шақып дәуран сүргендей.

(«Төк тауындағы ойлар»)

Солай етип, И.Юсупов шығармаларында диалектик келбетликлер үлкен шеберлик пенен қолланылып, шайыр айтпақшы болған пикирдин тәсирли берилуине, поэзиялық шығарма тилинин эмоциональ-экспрессив мәнили, образлы болууына хызмет етеди. Шайырдың оларды хэм автор сөзинде, хэм персонаж тилинде зәрүр стильлик хызметлер ушын пайдаланыуы жүдә орынлы.

г) **Ауызеки сөйлеу тилине тән келбетликлер.** Ауыз еки сөйлеу тилине тән бирликлер мәнилеринин байлығы, астарлылығы менен ажыралып, тәсирли болып келеди. Мәнилери өткир, айқын, ықшам болууы менен сыпатланатуғын бундай сөзлер көркем шығармада өнимли қолланылады. Әдебий шығарма қахарманларының, персонажларының қарым-қатнасын сыпатлауда, олардың диалогларында жиһи ушырасады. Бундай бирликлер қахарманның сөйлеу тилинин сыпатламасын жаратыу, оның характерин ашып берилу хэм т.б. сыяклы мақсетлерде сөз шеберлери тәрәпинен пайдаланыла береди. Сондай-ақ, айырым жазыушы-шайырлар тәрәпинен авторлық баянлауларда да пайдаланылады. Көркем шығарманың тили ауыз еки сөйлеу тилине тән бирликлерсиз толық хэм бир пүтин болмауы мүмкин.

«Сөйлеу тили лексикасына киретуғын лексикалық бирликлер стильликжақтан, мәнилик тәсирлилиги жағынан айрылып турады. Сонлықтан көркем сөз шеберлери оларды сүүретлеу куралы иретинде шығармаға тәбийғыйлық, анықлылық, көркемлик бе-

²³ Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг иодаланиши. Тошкент, 1983, 34-б.

риў планында жийи қолланады»²⁴. И.Юсупов шығармалары тилинде сөйлеу тили лексикасында қолланылатуғын келбетлик сөзлер бар. Мысалы:

*Әнейи қалтақ деп ойлама, жанан,
Гөрүглы ағама ҳамдам болғанман.*

(«Гилемши хаял хақында хақықатлык»)

Әнейи келбетлиги аўызеки сөйлеуде қолланылады, өткір эмоциональ-экспрессив мәнилі сөз. Әпиўайы емес, тегин емес сыяқлы мәнилерди аңлатыуда пайдаланған. Жақсы келбетлиги менен көп жағдайда мәнилес болып келетуғын аўызеки сөйлеу тилине тән бир қанша бирликлер ушырасады. Оларға шайыр поэтикалық мәни береді:

*Бизиң жай пәкизе имарат болыпты,
«Енди не кемис?» деп оннан сорап тур.*

(«Сорша»)

*Әп-әнейидей көзлерин
Алаўратқан қисилік.*

(«Санат»)

Қайсы дүкән тәўир қайсы көшеде?

(«Сегизинши марттан бир хәпте алдын жазылған қосық»)

Бұл келбетликлер контекстте мәнилеринин хәр қыйлы реңклерин менен ажыралады. Бириншисинде кеўли толыу, қанаатланыу, қуўаныуды аңлатып, жүдә жақсы, минсиз, кеўилдегидей деген сыяқлы мәнилерде келеді. Кейинги қосық қатарларында жақсы, қәдимгидей-ақ, әпиўайы, әдеттегидей-ақ сыяқлы мәнилерди бериуде шайыр аўызеки сөйлеу тилинің әп-әнейидей эмоциональ-экспрессивлик бояуы басым келбетлигин таңлайды. Аўызеки сөйлеуде өнимли жумсалатуғын тәўир келбетлиги шығарма тилинде арзан, арзанырақ мәнисин билдиргени түсиниледи.

Аўызеки сөйлеу тили бирликлери оқыўшыда тәсирлениуди тез пайда етеди, ол халық тилине жақын, түсиникли болғанлықтан, оқыўшы аңсат хәм тез қабыл етип алады. Бундай келбетликлер

И.Юсупов шығармаларында портрет, образ, характер жасауда, персонаждың сөйлеу сыпатламасын жаратыуда хәм оны индивидуальластырыуда, эмоциональлық дәретиуде жийи ушырасады. Мысалы:

*Неге сонша қысым қыламыз жанга?
Неге олақ халықпыз бүгинлиги биз?*

(«Алыс Малайзия кешелеринде»)

*Мәрмер дачалар хәм сарайлар салып,
Оңлы бала бақша салмағанлықтан.*

(«Сегизинши марттан бир хәпте алдын жазылған қосық»)

*Әттең, бирақ жигитлер бар айырым,
Еске салар бир есерсоқ бай улын.*

(«Төк таўындағы ойлар»)

*Шалбар кийсең тар балақ,
Тартып шешиндирейин.*

(«Ўәсият»)

Унатарман олпы-солпы жағыңды.

(«Сәўбетли ақшам»)

Бундай келбетликлер шығармада сүүретленетуғын объекти ямаса затлардың белгисин күтә дәл, әпиўайы хәм образлы сәўлелендирип, эпитет хәм т.б. мәнилерде жумсалады. Сондай-ақ аўызеки сөйлеу тилине киретуғын келбетликлер ирония, мысқыл мәнисинде жумсалып тәсирлиликте күшейтеди. Мысалы:

*Еки заман енши алысқан ўақта,
Бир нәментай шайыр келип бул жаққа,
Астан-гестен қылып қайта қурды ол.*

(«Төк таўындағы ойлар»)

Нәментай сөзи контекстте ирониялық мәниде шеберлик пенен жумсалып тур. Шайыр поэзиясында сөйлеу тилине тән келбетликлер аўыспалы мәниде орынлы пайдаланылады. Бундай сөзлер эмоциональ-экспрессивлик бояуға ийе болып, субъектив қатнасты да сәўлелендиреди:

*Пахталықтан қурт излеймен деп,
Өлген сорлы кеше уўланып.*

²⁴ Бердимуратов Е. Көрсетілген мийнети, 164-б.

Солай етип, шайырдың шығармаларында ауызеки сөйлеу тилинен тән келбетликлер де стильлик зәрурият ушын орынлы қолланылады.

д) **Өзлестирме келбетликлер.** И.Юсупов поэзиясы тилинен лексикасында өзлестирме сөзлер бир топарды қурайды. Араб, парсы-тәжик тиллеринен өзлескен сөзлер шайыр поэзиясында образлылық ушын үлкен хызмет атқарады. Араб тилинен өзлескен келбетликлерди сөз шебери поэтикалық мәни менен, қосымша эмоциональ-экспрессивлик реңклерди беріу, шығарма руўхына сай тәсирлилик, көркемлик жаратыу сыяклы мақсетлерде түпкіліккли сөзлердин эмоциональ-экспрессив мәнили синонимды сыпатында жумсайды. Мысалы:

*Суўы қумаитланған бир азим дәрья,
Руўхым арқалы ағып барады.*

(«Арал элегиялары»)

*«Атшабары хәм Кокаман» дегендей,
Өзлериндей жәхил сыншылары да.*

(«Пәлекли қоста түнеу»)

«Әзим» (ағзам) араб тилинде үлкен, уллы, ең улты деген мәнилерди аңлатады. Усы келбетлик арқалы уллы дәрья түсинигин сәулелендирип, сөз устасы эпитет сыпатында қолланып, оқыушы сезимине тәсир жасайды. «Жәхил» (жаҳл) араб сөзи, надан, ақмақ, ақылсыз деген мәнилерди аңлатады. Шайыр әдебиат майданында «ақылы зайыл» ис қосжақпаслардың «ғайыптан тайып» шайыр болып «шыққанындай», усындай «дәретпелерге» «объектив баха беретугын» «сыншылар»ды соншелли топас, қопал, ақмақ деп үлкен наразылық пенен ашық сөз етеди. Бунда жәхил ашыулы ешпенли, топас сыяклы мәнилерди де аңлатады.

И.Юсупов араб тилинен өзлескен белги мәнисин аңлататуғын сөзлердеги поэтикалық мүмкиншиликлерди өзиниң әжайып шайырлық талғамы, гөззал лирикасы менен жүзеге шығарды. Араб тилинен кирген келбетликти басқа да тиллерден кирген бирликлер менен дизбеклеп қолланады. Мысалы:

*Сол себепли олар қулақ аспады,
«Ұэлий» синоптиктиң прогнозына.*

(«Дага әрманлары»)

Шайыр араб тилинен өзлескен келбетликлерге жеке-авторлық қатнас жасап, оларға нәзик мәни реңклерин қосады, поэтикалық руўх береді, оларды жаңа-жаңа сүүретлеулер ушын пайдаланады. Бул бирликлердин семантикалық қурылысындағы нәзик мәнилик өзгешеликлерди ашады, поэзия тили ушын керек болған образлылықты дәрететуғын қурал етеди. Халат аңлататуғын гәрип сөзи сондай шебер, өзінше қолланылған, оның контекст рухына беріп турған көркемлик күшин, затты сыпатлаушы ямаса қахарманның кеуил күйин, руўхый халатын бахалаушы эпитетлик қәсийети басқа сөз бенен сол дәрежеде берилиуі мүмкин емес сыяқлы:

*Бул гәрип көксимде еки жан болса,
Жан қурбан әйлерем еккисине де.*

(«Ұағыйфтан»)

Көркем сөз устасының Әжинияз атындағы НМПИдин 70 жыллық мерекесине арналған қосығында келтирилген арабизмлердин сәтли қолланылғаны соншелли, олар аңлатып турған нәзик мәнилик реңклерди басқа сөз бенен жеткериу, олардың, хәтте, орнын алмастыруу қыйын:

*Қарақалпаққа қалың китап оқытқан,
Сен теберик дәргайысаң билимниң.*

*Сен муқаддес медиресем бауырман,
Әрман гүли гүлишаныңнан тауылған.*

(«Сен теберик дәргайысаң билимниң»)

Теберик сөзи хәзирги карақалпақ тилинде бурыннан киятырған, қәдирли, қәстерли, әдиулеп сақланып киятырған зат хәм олардан берилген саўга мәнисин аңлатады. Шайыр жаңашыллық пенен утымлы пайдаланып, карақалпақ журтының ең дәслепки оқыу орны, халықтың көзин ашқан, санасын оятқан, үлкен илим ийелерин – халық перзентлерин тәрбиялап шығарған, 70 жылдан аслам ұақыттан бери усындай ийгиликли иске хызмет етип киятырған билим орнын үлкен меҳир менен әдил түрде «Сен теберик дәргайысаң билимниң» деп атайды. Бунда теберик сөзи

үлкен стильлик хызмет атқарып, кең поэтикалық мәни сәулендіріп, оқыушыда үлкен сүйіспеншілік оятады. Соңғы мысалдағы «муқаддес медресе» хақында да усындай пикири айтыуға болады.

Хаял-қызлар образын дәретиуде шайыр дәстүрлий сүүретлеулерден, араб сөзлеринен пайдаланады. Минаууар сөзи араб тилинде нур таратыушы деген мәнини билдиреди, ол тилимизде буған қосымша жарық, жақтылы, ең жақты деген мәнилерди де аңлатады. Шайыр поэзиясында бул келбетлик үйлесимли қолланылып, қыз жамалын сүүретлеуде эпитет сыпатында хызмет етеди:

*Жүзлери минаууар аспанда айдан,
(«Мазлумхан елинде көрдим бир жанан»)*

И.Юсупов дәретиушилигинде араб тилинен өзлескен буннан басқа да мәжгүн, әжайып, әдил, сакый, ғәлетий, бақыл, мәккар, залым, хұр, әзиз, мүсәпир хәм т.б. келбетликлер түрли көркемлик мақсетлер ушын жумсалады.

Парсы-тәжик тилинен өзлестирилген сөзлер де шайыр шығармалары тилинде белгили орын ийелейди. Өмирлик жолдасына меһир-мухаббатын, ондағы уллы пазыйлетлерди парсы-тәжик тилинен өзлескен келбетликлер арқалы көркем сүүретлейди:

*Соншелли пәк, сонша азада,
Нур сәулели болғаның ушын.
(«Пазыйлет»)*

Сөз шебериниң дәретпелеринде парсы-тәжик тилинен кирген белги мәнисин аңлататуғын сөзлер характер, портрет жаратыу хәм т.б. мақсетлер ушын қолланылады. Мысалы:

*Ол ағашқа келип отырап кеште,
Мүўсапийт жолаушы жүзи саргайып.
(«Плаха» излеп...)
Дегенинде Ораз болды шадыман,
(«Жолдас муғаллим»)
Бәдхасылға хәмел жетсе,
Пухарасын талар ийтше.
(«Халық сөзлери»)*

Шайырдың бир канша дәретпелери тилинде парсы-тәжик тилинен кирген бийпаян, зияда, шийрин, гүлгин, бәрна, дилгир, мехрибан, хәмдам, бийшара, бахтыяр хәм т.б. сыяқлы келбетликлер көркемлик ушын хызмет етеди.

д) **Адъектив фразеологизмлер** – келбетлик яғный сын, сапа, белги мәнисиндеги турақлы сөз дизбеклери. Гейпара изертлеушилер фразеологизмлердиң сөз шақапларына қатнасы мәселесин сөз еткенде, олардың бир топары сыпатында адъективлик ямаса сынлық фразеологизмлерди ажыратып көрсетеди²⁵.

Өзиниң бойына образлы, өткір, эмоциональ-экспрессивлик мәнини жәмлеген адъектив фразеологизмлер көркем әдебиятта айрықша сүүретлеу куралы болып, сөз шебериниң идеясына, айтайын деген ой-пикирине сай қосымша мәни, стильлик бояулар, поэтикалық сыпат, субъектив-модальлик реңклер беріуде қолланылады. Адъектив фразеологизмлер белги сөзлериниң эмоциональ-экспрессивлик мәнили синоними сыпатында поэзияда адам образын – лирикалық қахарманның портретин, характерин, психологиясын, сөйлеу сыпатламасын дәретиу, оларды көркем, тәсирли сыпатлауда кең қолланылады. Сондай-ақ сөз шебериниң сүүретленип атырған объектке субъектив-модальлық қатнасын да сәулендіреді. Адъектив фразеологизмлердеги бундай көркемлик, образлылық мүмкиншиликлерди орынлы пайдаланыу, әлбетте, жазыушының шеберлигине, талантына байланысly.

И.Юсупов поэзиясы тили – фразеологизмлерге бай. Олар шайыр поэзиясында лирикалық қахарман образын жаратыу, портрет сызыу, характер, пейзаж жасауда қолланылып, қахарманның минез-қулқын, психологиясын, кеуил-күйин, көз-қарасын, түсиниклерин сыпатлап, эпитет, метафора, ирония, гипербола, литота хәм т.б. сыяқлы сүүретлеу кураллары хызметинде жумсалады. Мысалы:

²⁵ Бердимуратов Е. Көрсетилген мийнетің 135-б.; Қожакметова Х. Фразеологизмдердиң көркем әдебиетте қолданылуы. Алматы, 1972, 37-40-б.; Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. Алматы, 1988, 112-б. хәм т.б.

Нама танымаған надан,

Бұлбил сайраса да турмас.

(«Шалдың ийисин алса турмас»)

Жигитим көп көкиректіңе құрты бар.

(«Жылқы жылына»)

Халық тилиндеги «көкирегінде құрты бар», «көкиреги нама таныйды» сыяқлы фразеологизмлерди жигит хәм надан менен күтә шебер үйлестирип қолланғанлықтан, ой-пикир тәсирли билдирилгенин көриүге болады.

Шайырдың тилден пайдаланыўдағы жаңашыллығынын және бир белгиси – оның дара сөзлерди ғана емес, адъектив фразеологизмлерди де аўыспалы мәниде шебер пайдаланыўында. Ол адамға байланыслы жумсалатуғын адъектив фразеологизмлерди басқа затларға (пахта, кендир т.б.) колланып, оларға айқын метафоралық мәни береди. Мысалы:

Көпти көрген құссаң қанық берине,

Заманлар жоқ сен сәубетлес болмаған.

(«Аласар құс әңгимеси»)

Май шығарып ийжан түйип жер едик,

Нитен тынған бәле екенін билмедим.

(«Кендир менен хошласыў»)

Шайыр халық дөреткен әжайып сөзлерди және де көркемлеп нағыслайды, оған нәзик мәни бояўларын қосады. Буннан тәнхә И.Юсуповқа питкен жеке стиль айқын көринеди. Шайыр портрет жасаўда адъектив фразеологизмлерди жанаша, өзінше пайдаланады. Гөззал қыз (муза) портретин жаратыўда оны былай қолланады:

«Биймегил қонақ па?» деп шығып көрсем,

Биреу тур туўған айдай беси күнги.

(«Кешки жол ойлары»)

Адъектив фразеологизмлердин буннан басқа да түрли мәнилерде, стильлик өзгерислер менен қолланылғанын көриүге болады:

Рок-концерт әуиретин ашқандай,

Тап жыллханадан жаңа қашқандай.

(«Көзлеримнің ағы-қарасы қызлар»)

Мийнеткеш халық бахты ушын «Боз торғай

Қой үстінде аўнаған» ел жоқ еди.

(«Қобыз»)

Күни кеше ғана бул ырас еди,

Енди көрген түстей, таңғы думандай.

(«Арал элегиялары»)

Шайыр тәрәпинен қолланылған адъектив фразеологизм миллий колоритти айқын сәулелендиреди, миллийликти, карақалпақы әдеп-үрп, психологияны аса сүйиспеншилик пенен сүүретлеп, усы халықтың өзиниң сөз байлығынан шебер пайдаланады. Мысалы:

Сөз ийнесин сабақласа,

Қамырдан қыл сұғырғандай.

(«Аўыл, аўыл»)

Той-лазымға ат шаптырған,

Ғарға тамыр туўысқанлық.

(«Туўысқанлық»)

Қахарманның психологиялық аўхалын, руўхый халатын, ишки сезимлерин, қапалығын айқын сүүретлеуде шайыр пайдаланған «тас түнек» адъектив фразеологизмнің эмоциональ-экспрессивлик салмағы басым:

Сонда неге қайғы шегип жас жүрек,

Сонда неге қабақ түйер тас түнек?

(«Жолдас мугаллим»)

Адъектив фразеологизмлер эмоциональ-экспрессивлик мәниси жағынан көп қырлы. Айырым адъектив фразеологизмлерде унамлы, жағымлы, екінши топарында жағымсыз эмоция сезиледи. Олар сөйлеўшиниң сезимин, қатнасын, көз-қарасын да қоса сәулелендиреди. Шайыр пайдаланған адъектив фразеологизмлердин мәнилери реңбе-рең. Мысалы:

Олар пайдасына пүтин оғада,
Сууды бөгеп тұрып ишер сағада.
Аяқтағы уу ишсе де аямас,
«Дослық» деп қыйғырып қояр набада.

(«Монокультура қаққында қосық»)

Шайыр «хәзиргилердин» сын-сыпатын, айырым адамлардың еки жүзлі, өз пайдасы, қара басының ғамы ушын хеш нәрседен тайынбайтуғын қәсийетин көркем текстте «пайдасына пүтин» адъектив фразеологизми арқалы өткір сәулелендиреди. Бунда автордың қатнасы да көринеди.

И.Юсупов поэзиясында адъектив фразеологизмлер лирикалық образлар жаратыуда, қахарман образларын типиклестиріуде, түрлі характерлерди ашып беріуде бай эмоциональ-экспрессивлик имканиятлар менен жумсалады. Шайыр фразеологизмлер тәбиятындағы образлы мәнилерден шебер пайдаланады. Мысалы:

Өзи жас болса да, бизиң Пақырбай
Тек өлип көрмеген еди-ау, япырмай.

(«Суу пери»)

Қолланылған өлип көрмеген фразеологизми автордың пикирин жүдә айқын, субъектив қатнасы менен қоса сәулелендириу менен бирге өткір эмоциональ-экспрессив бояулы екени сезиледи. Бул фразеологизмнің «жас болса да» дизбеги менен антонимлик қатнаста келип, «тек» айырыу жанапайлы қолланылыуы мәнини және де арттырып, күшейтип көрсетиуге қаратылған. Ол «басқа хәмме нәрсе қолынан келеди» деген тастыйықлауды билдиреди. «Еди-ау» толықсыз фейилинин жанапайлы келиуі арқалы «япырмай» таңлақ сөзи сол «өлип көрмеген»лик белгини тағы да арттырып автордың эмоциясын, субъектив қатнасын – таңланыуды, тәсийин қалыуды билдиреди. Демек, бул фразеологизм оқығшыда үлкен тәсир қалдыратуғын эмоциональ-экспрессивлик өткірлик пенен сыпатланады. Бундай бирликлер авторлық хәр қыйлы субъектив қатнастарды, сондай-ақ персонаждардың сезимлерин, образды сәулелендиреди:

Сумырай шал сууқылдап әлемди құртқан
Ергенекти илип кетипти сырттан.

(«Актрисаның ығбалы»)

«Жексурын», «оңбаған» байдың қонағына хаялын қалдырып шығып кеткенлигин айтып, ол (Арыұхан) өзиниң жағымсыз, жек көриушилик, гәзепленіушилик сезимлерин «әлемди құртқан» адъектив фразеологизми арқалы сәулелендиреди. Ол «сумырай» келбетлиги менен синоним сыпатында және де мәни өткірлигин келтирип шығарады.

Шайыр Қарақалпақстандағы экологиялық аұхалды, хауа райынын өзгериушенлигин, оның адамның психологиясына унамсыз тәсирин «ийт аұара» адъектив фразеологизми менен сәулелендиреди:

Гүз емес, қыс емес, бир ийт аұара.

«Бул қай мәусим?» деп те сорамас хәзир.

(«Сақланың бүгинги бузық хауадан...»)

Адъектив фразеологизмлердин және бир өзгешелиги белгини дәреже менен, арттырып я кемитип көрсетип, олардың бул қәсийети шайыр поэзиясындағы фразеологизмлерде де көринеди. Мысалы:

Тыр жалаңаш қара боталақ балалар

Уйықтап атыр пешехана ишинде.

(«Тымырық»)

– Биз жақта ийт муты көкнар, темекі.

– Ал бизде жантаққа өсер жамбылша.

(«Қарақалпақстан күтеди сени»)

Үстирттиң жолы көк тайғақ

Шыдатар емес боран дым.

(«Боранлы кеште»)

Тыр жалаңаш бирлиги арқалы белги күшейтип берилсе, ийт муты адъектив фразеологизми белгини жүдә кемитип береді, онда литоталық мәни де бар және персонаждың сөйлеу сыпатламасын ашып беріуге де хызмет етип тұр. Көк тайғақ жүдә тайғақлық сапаны аңлатып, белгини арттырып көрсетеді.

Адъектив фразеологизмлер адамның кеўил-күйин, халат-ларын, характер, кәсийет, психологиясын хәм т.б. көрсетиўде пайдаланылады:

Бақырдым жан қусап бир қаны қызба.

(«Бүгинги күн»)

Аттым десең, жықпайтуғын жауың жоқ.

Көзи қатты қозмәмбет сен боласаң.

(«Үш оқ»)

«Фразеологизмлерди жазыўшының өз қажетине сай таңлап, жаңғыртып қолланыўы оның ой-пикирине, эстетикалық талғамына, жәмийетлик-сиясий, философиялық көз-қарасына сәйкес болып келеди»²⁶. И.Юсупов поэзиясы тилинде де шығарманың эстетикалық қәсийетин жүзеге шығарыўда көркемлик қуны, образлылық сыпаты менен шебер, өзинше қолланылған адъектив фразеологизмлер шайыр талантының, сөз шеберлигиниң көрсеткиши сыпатында көринеди. Аз сөзли, кең мәнилилиги, тужырымлылығы менен тил (сөз) арқалы образлылық жаратыўда өзиниң салмақлы орнына ийе адъектив фразеологизмлер шайыр дөретпелери тилинде үлкен стильлик хызмет атқарып, оларды қахарман образларын, олардың түрли минез-қулық сыпат-ламасын, көз-қарасларын, хал-жағдайын, портретин, сондай-ак объектлерди, ўақыяларды көркем сүүретлеўде бир усыл ретинде экспрессивлик ушын шебер пайдаланады.

2. Троплар

Көркем шығарма тилинде сөзлер көбинесе аўыспалы мәнили болып келеди. Әдебий дөретпеде образлылықты, көркемликти тәмийинлеў мақсетинде сөз шеберлери заттын атын, белгисин, ҳәрекетти хәм т.б. екиншисине көшириў арқалы сөзлерди аўыспалы мәниде қолланып, троплардың барлық түрлеринен стиль талабына сай кең пайдаланады. Сөз шақапларынан келбетлик поэзияда троп хызметинде өнимли

²⁶ Қожақметова Х. Көрсетилген мийнети, 54-б.

жумсалып, образлылық мүмкиншиликлери, көркем сүүретлилик имканиятлары менен ажыралады. Е.Бердимуратов: «Келбетлик сөзлер троплар дөретийге бейим, логикалық мазмунға түрлише қосымша мәнилик бояў береді. Сонлықтан, олар тилдеги көркемлеў кураллары хызметинде көбирек жумсалады»²⁷ деп жазады.

И. Юсупов шығармалары тилиндеги келбетликлер түрли аўыспалы мәнилерде келеди. Шайыр поэзиясында оларды троплар хызметинде жумсаўдың жеке стильлик өзгешеликлери бар. Усы өзгешеликлер сөз шебериниң келбетликти көркем дөретийшиликте метафора, метонимия хәм синекдоха, эпитет, гипербола хәм литота, ирония, антифраза, сарказм сыпатында қолланыўында көринеди.

а) **Келбетлик – метафора.** Келбетликлер жәрдемінде жасалған метафора – «бир заттағы белгини басқасына көшириў тийкарында пайда болатуғын метафора»²⁸. Келбетлик көркем шығарма тилинде аўыспалы мәнилерде жумсалғанда белгини екинши бир уксас белги менен қайта атаў тийкарында метафоралық мәнини пайда етеди. Б.Хасанов: «Көркем сөз шеберлери әдебий шығармаларында образлы ойын керекли етип жеткизиў ушын келбетлик сөзлерди метафоралы қолланады («көпти көрген гөне един»)»²⁹ деп келбетлик метафоралардың хызметин дурыс бахалайды.

И.Юсупов шығармалары тилиндеги сөз мәнилерине таллаў жасағанда олардың метафора хызметинде қолланылғанын көрийге болады. Ала келбетлигиниң мәнилеринен пайдаланып, жеке метафоралық сүүретлеўдин үлгисин береді:

Серге, хәй, инсан баласы,

Жамандур кеўил аласы.

(«Кеўил-кеўилден суў ишер»)

²⁷ Бердимуратов Е., Даўлетов А. Қарақалпақ тили. 10-11-класслар ушын сабақлық Нөкис, 113-б.

²⁸ Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965, 126-б.

²⁹ Хасанов Б. Қазақ тилиндесөздердің метафоралы қолданылуы. Алматы, 1966, 108-б.

Ала келбетлигинің бирдей емеслик, көп түрлі, хәр қыйлы сыяқлы мәнилери екинши бир заттың белгисине көширип, мәнини аўыстырып қолланыў арқалы кеўилдеги – адамдағы еки жүзликти, жақсы-жаман қасийетлерди шебер көрсетеди. Ол келбетлик сөзлер арқалы метафоралардың сан әлўан түрлери менен келбетликтің семантикалық қурылысындағы жасырын, ашылмаған мәнилерди жүзеге шығарады. Мысалы:

Мафия хәм саўдагердиң маңқасы.

Қашшан бул базарға кирди, жигитлер.

(«Базар жолында»)

Маңқа адамның табиий кемислик белгисин аңлатады. Бул сөз эмоциональ-экспрессив бояўлы болып, оның дәслепки мәниси адамның мурын қуўыслығындағы айырым кемисликлер себепли дурыс сөйлей алмаўды билдиреди. Сөздің усы мәнисин күшейтип, мәнилик жақтан аўыстырып адамдағы гейпара унамсыз белгилерди, натық, өз пикирин толық, түсиникли баянлай алмаў, көпшиликтің ортасында сөзин толық сөйлей алмаў, қолынан ис келмейтуғын мәнилеринде халықтың дүнья жүзилик базарда, раўажланыўда артта қалып атырғанын, искерликтин, исбилерменликтин зәрүрлигин, базар системасының илгирликті, шаққанлықты талап етиўин айта отырып, маңқа сөзиниң аўыспалы мәнисиниң жәрдемінде, хәттеки, ең исжақпас, жалқаў, хайяр деген адамлар да базардан өз орнын ийелеп алды деген пикирди билдиреди. Бул жерде базар сөзи де астарлы мәнилерди аңлатып тур.

Тәбияттағы, объектив дүньядағы зат, ўақыялардағы қасийет, рең, сапа, көринис хәм т.б. белгилерди салыстырып, олар ортасындағы ең нәзик уқсаслықларды серли аңлап жеке-авторлық метафоралар дәретиўи И.Юсупов поэзиясы тилине көркемлик қосты. Әлбетте, кәлеген еки затты, халагты, ўақыяны, олардың белгилерин салыстырыўдан метафоралар дәретиле бермейди. Сөз шеберине объект пенен субъектти, олардың ишки, ең нәзик өзгешелик, қасийетлерин, белгилерин аса сезимтал талғам менен образлы салыстырыўда «өткир көз», «сақ кулақ», «сезгир кеўил»³⁰ зәрүр. И.Юсупов шығармаларында объектив дүньяны,

³⁰ Поварисов С.Ш. Көрсетилген мийнети. 123-б.

тәбиятты, турмысты оның барлық қоспалылығына қоса образлар арқалы жоқары эстетикалық талғам менен қабыл етиўден хәм олардың белгилерин дәл және шебер салыстырыўдан туўған әжайып метафоралар көплен ушырасады. Алматы гүзинде оның сулыў кызларына хәзил ретинде жазылған қосықтағы метафора жүде жаңалығы менен көзге түседі:

Алтын жапырақ, ақ балтырлы қайыңлар,

Шарпыды ма қаңыр гүздиң ызғары?..

(«Сулыў екен Алма-Атаның қызлары»)

Шайырдың тапқырлығы дәреткен келбетлик метафора тәбияттың сулыўлығын ашады. Оқыўшының көз алдында жанлы тәбият бурынғыдан да көркем. Әдетте, ақ балтыр, ақ балтырлы сөзлери хаял-қызлар портретин, олардың сулыўлығын сүүретлеўде жумсалса, шайыр ақ балтырлы келбетлигиниң жаңа мәниси менен сол сулыўлықты, көркемликті, нәзикликті, яғный сыртқы белгини басқа заттың – қайыңның белгисине көшириў арқалы жеке-авторлық метафора дәретеди.

Гүлlep қол шаппатлап қысыр сөзлерге,

Дәрьяны теңизден шөлге бурыптыз.

(«Жылқы жылына»).

Бунда келбетлик метафоралық усылда аўысып бос сөз, қурғак ўәде, нәтийжесиз, қуры иске аспайтуғын деген мәнилерди аңлатады.

Шайыр метафораларының мәнилери күтә хәр қыйлы хәм кең. Сүүретленген ўақыялар, хәрекет, халаг, хәдийсе хәм затлар бизиң көз алдымызда өзиниң ишки хәм сыртқы я өзіншелик жеке белгилери менен қоса образлы фонда ашылып, олардың сапалық белгилери, қасийетлери жанлы хәм көркем сәўлеленип, оқыўшыда үлкен тәсирлениўшилик пайда етеди. Мысалы:

Тырна қатар ақ тереклер узатар бизди,

Көз алдында асқар таўлар панорамасы.

(«Алатаўдан самал»)

Алтын қирпик ақ салылар салланысып,

Гүлте жоңышқа балып нурлап турарсаң.

(«Атлар»)

Шайырдың поэзиясындағы келбетлик метафоралардың және бір топары адамларға тән кәсілет, сапа, белгилерди басқа затларға көшириуден пайда болады. Олар тәбият, ондағы затлар, хәдийселер адам турмысы, өмири менен ажыралмас байланыста, бирликте олар арасындағы карама-қарсылық хәм сәйкесликте алынып, контекстте басқа сөзлер менен күтә үйлесип, поэтикалық мәниде ислетиледи:

*Қайтпас мийнет – қатты қолды тәбият,
Арналысқан қызғын гүрес, өшегис.*

(«Жолдас мугаллим»)

Адамдағы сықмарлық, тарлық, қаталлық кәсілетлер қосық қатарларында тәбиятқа көширилген. Дара турғанда бийтәреп ямаса эмоциональ-экспрессив кәсілетти жоқ сөзлер шайыр поэзиясында поэтикалық түс алып, контексте жаңа мәниде күтә тәсирли қолланылады. Автор адамларға тән белгилерди басқа затларға, хайуанларға көширип образлы метафоралар дәретеди. Жалаңаяқ келбетлигиниң хайуанларға байланыслы қолланылыуы дыққатқа ылайық:

*Баскетболшы қызлар командасындай,
Жүйткіп барар жалаң аяқ жәйранлар.*

(«Дала арманлары»)

Шайыр хәр бир сөзге, хәр бир көркемлеу қуралының қолланылыуына айрықша дыққат қойып, олардан зәрүрлисин ой-пикирдиң, контексттиң талабына қарай таңлап алады. Сонлықтан шайыр қолланған сөзлер, соның ишинде, келбетликлер өзлеринде күшли эмоциональ-экспрессивлик мәнини алып жүриуши қуралға айланады. Бундай келбетликлер шайырдың қолланыуында жаңа сөзлер қоршауында күтилмеген мәнилері менен ашылады хәм тәсирли болып келеди. Мысалы:

*Аш толқынлар урмас жағысқа гүрлеп,
Соналы көлдерден ушты тырналар.*

(«Арал элегиялары»)

*Жем көрген қырғыйдай жигит жутынып,
Аш нәзерин тикти сугы өткенше.*

(«Саллана-долана барар бир жанан»)

*Дүзиу еди арбакештиң жүрегі,
«Қудай бар» көп жыл бахыт тилебди.*

(«Жолдас мугаллим»)

Жете алмай самаллар жылар,

Бир ғаңқ етип қербаз «Волга»лар

Басып озып отнекиш болар.

(«Машталар жолға шығады»)

Айман, тоқтат енди бос әңгимени.

(«Актрисаның ығбаты»)

Мысаллардағы аш (толқын, нәзер), дүзиу (жүрек), кербаз (Волга), бос (әңгиме) келбетликлері метафоралық, жаңа мәнилерде пайдаланылып, шығарманың эмоциональлық-экспрессивлик күшин арттыруу ушын хызмет етеди. Шайыр бир объекттиң белгисин екиншисине көшириуде олардың ең сыпатлы, зәрүрли, дара кәсілетлерин толық анлап, образлы қабыл етип хәм оқыушыға көркемлеп жеткерип береді.

Дүзиу, терең келбетликлері заттың сынын, өлшемин билдиреди. Шайыр бул келбетликлерге хәр қыйлы стильлик жобада аұыспалы мәни жүклейди, айтылажақ пикирди көркемлеп, ықшамлап билдиреди:

Өзиң дүзиу болсаң, көндур дос-яран.

(«Жигиттиң соныңда бир досты болсын»)

Мәңги мухаббаттың қосығын тыңла.

Ромео емес пе әуел-ха өлген?

Джульетта сәл ерте оянганында...

Қой болды... Тереңге түсип кетермен.

(«Жынысымды жырлайман»)

Бунда дүзиу келбетлиги аұыспалы мәниде дурыс ниетли, хақ кеуишли инсан мәнисин берсе, терең келбетлигин мухаббаттың тарийхы, өтмиши сыпатында аұыспалы мәниде қолланылып тур.

Сөзлердиң түрли аұыспалы мәнилерде жумсалыуы көркем шығарма тилиниң сыпатлы өзгешеликлериниң бири, оның тәсирли және образлы болыуының әхмийетли бир шәрти. Сонлықтан, И.Юсуповтың дәретпелеринде де усындай стильлик зәрүрият, көркем-сүүретлилик, шығарма тилиниң поэтикалық қунының

артыуы үшін ұқсас белгилердің көширилиуіне тийкарланған келбетлик метафоралар сәтлі пайдаланылады.

б) **Келбетлик** – метонимия хәм синекдоха. Аўыспалы мәнилер көркем шығарма тилинде метонимия хәм синекдоха арқалы да билдириледі. Метонимияда зат, кубылыстың хәм т.б. сыртқы ямаса ишки тәрептери арасындағы хәр қыйлы байланысларға тийкарланып биреуиниң атамасы екиншисине көшириледі. Онда «сыртқы көриниси яки ишки кәсийеттери менен бир-бирине байланысы болса да, лекин бир-бирине усамаған нәрселердиң белгилери салыстырылады»³¹. И.Юсупов поэзиясында қолланылған көркемлеу қураллары системасында келбетликтен жасалған усындай метонимиялар белгилі орын тутады. Мысалы:

*Қолға түскен аңдай жауыз көз бенен
Қарайсаң темир тор айнадан сыртқа.*

(«Бир бахытлы адам баратыр»)

Автор темир тор белгисин айнаға катнасты қолланыу арқалы зат хәм оның сыртқы белгиси арасындағы байланысқа тийкарланып, метонимиялық сүүретлеуді әмелге асырады, белги – темир тор арқалы әпиуайы айна емес, ал тюрьма айнасы, яғный тюрьма екенлиги түсиниледи.

Шайыр шығармалары тилинде метонимия усылы зат хәм ондағы хәр қыйлы белгилер арасындағы байланысқа тийкарланады. Мысалы:

*«Пияда оқыуға қатнар кишкенем,
Оған да машина ал» деп буйырмас.*

(«Бир бахытлы адам баратыр»)

Бул жерде сөз устасы кишкене келбетлиги менен балалық дәуирди көрсетиуши белги арқалы сол дәуирде жасаушы субъектти (баланы) атайды. Киши, кишкене, жас мәниси метонимиялық усыл менен берилгенде, ой-пикирдиң эмоциональ-экспрессивлигин тәмийинлеуіге ериседи:

*Көбиң балалықтан махрум болғансыз,
Қаршадайдаң қайқы таяқ алғансыз.*

(«Ағартыудың жыл қусларына»)

Шайыр өз өмирин ел хызметине арнаған белгилі инсанларға бағышланған қосықларында белги арқалы затты – адамды атап, метонимиялық сүүретлеуді пайдаланады. Үлкен, нәхән келбетликтери арқалы заттың өзін – адамды метонимиялық усылда көрсетеди:

*Ким – мугаллим, кими – нахән «үп» болып,
Заманында журт сораған ағалар.*

(«Ағартыудың жыл қусларына»)

*Мийримли, кишипейил, үлкен болдың,
Жасампаз, жаны сулыу көркем болдың.*

(«Жигиттиң жетпис көклемі»)

И.Юсупов – сөз таңлауға талғамы күшли шайыр. Бул оның метонимиялық усылды қолланыудағы шеберлигинде де айқын көринеди:

*Онда хаял-қызлар тегис,
Таққаны қымбатлы шығар,
Көзи төртеу, қолы сегиз,
Өзинше сымбатлы шығар.*

(«Тигилемен Қус жолына»)

Шайырдың «Алыс Малайзия кешелеринде» деп аталатуғын қосықлар дүркиминде келбетлик арқалы берилген әжайып метонимиялық сүүретлеуі ушырасады:

*Хәм қарап қояман урланып базда,
Қыздың қоңыраулы аяқларына.*

Келбетлик сөзлер менен берилген метонимия шайыр шығармалары тилине терең мәни, көркемлик, образлылық косады. Мысалы:

*Тарийхишыға пал аштырып,
Әйемгиме тарыспайман.*

(«Қарақалпақ хаққында сөз»)

³¹ Поварисов Ш.С. Көрсетилген мийнеті, 123-бет.

Өййемги келбетлиги менен пүткил бир халықтың өтмиши, тарийхы хаққында сөз етиў көркем сөз шебериниң тилине тән. Шайырдың жүдә әпиўайылық пенен-ақ образлылық дөретиўи айрықша дыққатқа ылайық. Ол жақсы келбетлигин метонимиялық мәниде өзгеше қолланады:

*Отырыспада еске түссең нәзабыл,
Исмиң тирилмесе мысалы бир гүл,
Жақсың илинбесе тилге сол гезде,
Түсине енгениңде шоршып түсер бир –
Бир дос, бир душпаның қалмаса изде, –
Демек, сүрмегениң жартыўлы өмир.*

(«Сорша»)

Бунда жақсы келбетлиги мәнилик жақтан аўысып метонимиялық усылда адам тәрәпинен исленген барлық унамлы ис-хәрекетлер, жақсылықлар, адамгершилик ислер деген кең мәнилерди аңлатып тұр.

И.Юсупов шығармаларында келбетликлер метонимия хызметинде төмендеги топарларда қолланылады:

1. Рең хәм тәбийий белгилер арқалы адамды билдиретуғын метонимия. Бундай метонимия контексте өзиниң үстине қосымша стилистикалық бояў алып, образ жаратыўға хызмет етеди хәм сөз шебериниң субъектив модальлық қатнасын да қоса сәўлелендиреди. Мысалы:

*Айтпаса да билдим, не болған халы,
Қамыслықтан шығып қам семиз сары
Көл бойында оны услап алыпты,
Кийими жыртылған, кеўли жаралы.*

(«Бұлбил уясы»)

*Ашылды да кирди биреў – шоқ сақал,
Күлди жыртықши даўыс пенен қарқылдап.*

(«Жолдас муғаллим»)

*Коргенде қыз «шоқша сақал» сарыны,
«Әмет!» деди, бир коргеннен таныды.*

(«Жолдас муғаллим»)

*Хаял хәкис болса, жаныңның жаўы,
Деп талтақлап жүрер бир дәпең қара.*

(«Еркеклер туўыў үйинде»)

Сары келбетлик метонимиясы қосымша эмоциональ-экспрессивлик бояўлары менен адамды сыпатлағанда сөйлеўшиниң субъектив қатнасы – жеркениў, жек көриў мәнилери де айқын сезиледи. Унамсыз образ оның жеке бир белгиси (сары) арқалы ашылады. Қам семиз, шоқша сақал компонентлери де сол образлардың унамсыз тәрәпин толық ашыў ушын пайдаланылып, «сары» менен бирликте тәсирликти күшейтип тұр. Қам семиз сары – урыс ўақтында аўылдағы хаял-қызларға – солдат келиншегине өзиниң харам ойын әмелге асырыўға хәрекет еткен «Бұлбил уясы» поэмасындағы персонаж – «семиз аўлатком» – «қам семиз бегим»ди көрсетсе, «шоқша сақал», «шоқ сақал сары» – жаңалықтың, халықтың душпаны – «Жолдас муғаллим» поэмасындағы Әметти билдиреди. Ал, «бир дәпең қара» метонимиясында автордың унамсыз қатнасы сезилмейди. Ол – көпшиликтиң бири, әпиўайы халықтың бир ўәкили. Бул мәнилердиң билдирилиўи сөз шебериниң келбетликти метонимиялық мәни менен пайдаланыўи усылына байланысly.

2. Рең арқалы кийим-кеңшекти билдиретуғын метонимия. Бул метонимия да өзиниң мәниси жағынан көркемлик кәсийети менен ажыралып турады. «Киев октавалары» қосығында ақ келбетлиги арқалы украин қызларының кийиниўин, миллий кийимин көрсетеди:

*Гүлудың ақ кийген жас дилбарына,
Мегзер қалғып турған уйқысыз Шоған.*

Сөз устасы ақ метонимиясы менен бир халықты атайды. Қырғыз халқы оның қалпағының ақ реңи менен аңлатылады:

*Ала таўға усатып,
Аққа бояп төбесин,
Тигип берген уқшатып,
Қырғыздың чоң енеси.*

(«Бир ақ қалпақ астында»)

Шайыр хәр бир реңниң өзиниң орны менен жарасығын айтып, гүлди қызыл реңли көйләк пенен жасандырып, тәбиятты сулыўлап көрсетеди. Бул – рең арқалы берилген метонимияның өзгеше бир көриниси:

*Бахәрде доланган қырмызы гулям,
Лаплама кызылдан көйлегі оның.*

(«Жарасар»)

3. Рең аркалы халатты билдиретуғын метонимиялар. Шайыр лирикалық қахарманның кеширмелерин, руўхый халатын, сезимлерин, түрлі жағдайлардағы өзгерислерин аўыспалы мәнилердегі сөзлер менен билдиреди. Мысалы:

*Кызыл найда болды қыздың жүзінде,
Сөйлер, лекин, сыр бермеген пишінде.*

(«Жолдас мугаллим»)

Бунда Гүлжаннан күйеуін сораған ўақыттағы оның көринисі, руўхый халаты, ишки сезимлери, тәсирлениўи кызыл келбетлиги менен метонимиялық усылда дәл көрсетиледи.

4. Рең аркалы тәбият көринислерин, пейзажды билдиретуғын метонимиялар. Шайыр өз шығармалары тилинде келбетлик метонимия менен жаңа мәнидегі сүүретлеўлер жасайды, сөз бенен тәбияттың гөззал сүүретин сызып, пикирге образлы көринис береді, объектти оған тән айрықша ямаса сыпатлы белги аркалы хәр тәреплеме, жанлы, айқын сәўлелендиреди. Мысалы:

*Арша ағашлар салланысын кийинген жасыл,
Қызғалдақлар байрам күнги қызлардай жайнар.*

(«Алатаўдан самат»)

*Жықтық тәбияттың жасыл таўларын,
Захәрлеп питирдик ағын суўларын.*

(«Алыс аўладларға»)

Жасыл кийиниў хәм жасыл таў түринде сөз дизбеклери курамында келгенде жасыл келбетлигиниң мәнисі аўысып, метонимиялық усыл катнасады. Оның кийиниў фейили менен арша ағашына катнаслы өзгеше жағдайда байланысыўы дыққатқа ылайық, шайыр заттың көринисин эпийўайы көрсетип қоймастан, оны өзине тән белгилери, сыпаты менен менен метонимия жәрдемінде образлы көрсетеди. Таўдын жасыл рсңи менен билдирилиўинде де үлкен мәни бар – адамның тиришилиги, жасаўы ушын оғада әхмийетли есапланған тоғай хәм өсимлик дүньясы

таў менен қоса аңлатылады, тоғайлар, өсимликлерге бүркенген мәнисі де билдириледі. Бунда зат пенен оған тән белги ортасындағы гәрезлилик, байланыс тийкарында мәни аўысады. Усы мәниде жасыл келбетлик метонимия болып есапланады.

5. Кийими аркалы адамды билдиретуғын метонимиялар. И.Юсупов дәретиўшилигинде келбетликлер шайыр тәрепинен түрлі мәнилерде қолланылады. Кийим-кеншек атамасы орнына оның сыпатлы белгисин аңлататуғын келбетлик сөз жумсалады. Мысалы:

*Мода күүғыш кербаз қарындастар да,
Тар балақлы стилиға жаслар да,
Сени көрсе бир тамсанбай өтпейди.
Сұлыўлықта ҳеш гүл саған жетпейди.*

(«Нәкистеги канн гүлдерине»)

Бунда тар балақлы келбетлиги жаслардың өзін тиккелей емес, кийими (шалбары), оның белгиси аркалы билдиреди. Бул мына қатарларға салыстырғанда айқын көринеди:

*Шарбар кийсең тар балақ,
Тартып шешиндирейин.
Қосық десең, арабалап,
Қосық жазып берейин.*

(«Ўәсият»)

Шайыр дәретиўшилигинде келбетлик метонимиялар поэзия тилине сән, шырай береді. Оларды сүүретленип атырған объектти келбетлик сөздегі эмоциональ-экспрессивлик бояўлар менен және де тәсирли, образлы етип көрсетиўдин өзіншелік усылы сыпатында бахалаўға болады. Бунда көркем сөз устасының сөз хәм оның мәнилерин терең үйренгенлиги, оны жаңа жағдайларда жаңалық пенен қолланыўы айрықша дыққатқа ылайық. Келбетлик метонимия сыпатында, әсиресе, ҳаял-қызларға байланыслы сүүретлеўлерде жаңаша қолланылады:

*Гүлли көйлегинен желтип аромат,
Жүзи махый табан өтип баратыр.*

(«Тусыңнан бир жанан өтип баратыр»)

Солай етип, шайыр қолланған келбетлик метонимиялардың мәнилери реңбе-рең, кең. Шайыр сөзлерди жаңаша қолланып, ұақыя, затлар, хәдийселерди сыпатлы белгилери менен сүүретлейди. Жасыл қалпақлы келбетлиги персонаждың сөйлеу тилинен берилген метонимия, ол адамды аңлатады:

*«Әбекең, саў болсын, ур шапалақты!»
«Ал, мынау ким екен жасыл қалпақты».*

(«Актрисаның ығбалы»)

Солай етип, келбетлик шайыр поэзиясы тилинде метонимия сыпатында өнімлі қолланылады. Мысалы:

*Хәр бир қәдемине қымбаттан төлеп,
Келер еки адам тиресип ийин.*

(«Дала әрманлары»)

Шайыр поэзиясында келбетлик метонимиялар тилге тәсиршендік бериуши, эмоциональ-экспрессивлик бояу менен сүүретленип отырған объектти және де тәсирли, образлы етип көрсетиуши бир усыл. Бунда көркем сөз устасының сөз хәм оның мәнилери терең өзлестирип, оны жаңа жағдайларда жаңа мәнилик басқышларға көтерип байытқанлығы көринеди.

Синехдоха арқалы пүтин бир зат, ұақыя, хәдийсе оның бир бөлеги арқалы аталады яғнай пүтиннің орнына бөлшегинин ямаса бөлшектің орнына пүтиннің қолланылыуы болып есапланады. И.Юсупов шығармалары тилинде келбетликлер менен берилген синехдохалар адамды оның бир мүшеси арқалы хәм оның сыпатлы бир белгиси арқалы көрсетеди. Мысалы:

*Сыны кетпес деди сырлы табақтың,
Қызларға бергисиз бадам қабақлым.*

(«Қудайы қонақтың қосығы»)

Сөз шебери хаял-қызлар образларын дәретиүдеги дәстүрий сүүретлеулерден шебер пайдалана отырып, оған синехдоха арқалы қатнас жасайды. Шайыр шығармаларында синехдоха хаял-қызларға байланыссы сүүретлеулерде мүшесинің бир сыпатлы белгисин атау арқалы көбирек ушырасады:

*Кел, кел, гүлдей күлген ай жүзлим менің,
Кең далада жүрип сыр айтысайық.*

(«Дала әрманлары»)

*Донжуанлар кетер ақыйысып,
Сайлап шаныып қәлем қаслысын.*

(«Сулулар хәм шайырлар»)

Рең билдиретуғын ақ, қара, сары келбетликлерин жеке-авторлық стиль менен синехдохалық усылда қолланып, олар арқалы расаларды, пүтин бир миллет, халықларды айтады:

*Қырмызы туларды нық тутып бекем,
Миллион-миллион қоллар:
ақ қара, сары.*

(«Тилеклеслик колонналары»)

И.Юсупов шығармалары тилинде келбетликлер метонимиялық мәниде кең қолланылса, синехдохалық усылда өнімсіз аўысады.

в) Келбетлик – эпитет. Эпитет – затқа, қубылысқа тийисли қандай да бир белгини, сапаны, қасийетти образлы көрсетиу мақсетинде аўыспалы мәниде қолланылған сөз. Ол – көркем анықлауыш, әпиуайы, жай анықлауыштан өзиниң образлы, экспрессивлик мәниси менен ажыралады. Әпиуайы анықлауышларда экспрессивлик болмайды, ал эпитетлерде образлылық, сүүретлилик, эмоциональ-экспрессивлик мәни жәмленген болып, олар белгили бир көркемлик-стильлик мақсетте қолланылады. Көпшилик әдебиятларда ол поэтикалық анықлауыш деп те жүритиледи. Келбетлик – эпитет дәретиүге бейим, олардың жасалуында ең тийкарғы хәм өнімлі қолланылатуғын сөз шақапларының бири.

И.Юсупов лирикасы келбетлик пенен берилген эпитетлерге оғада бай хәм жеке-стильлик қолланылыу өзгешеликлерин менен ажыралып турады. Лирикалық қахарман образын жасауда, адам портретлерин сызыуда, тәбият көринислерин, қубылысларын сәулелендириуде – пейзаж жасауда, түрли характерлер дәретиуде эпитет шайыр ушы ең керекли сүүретлеу куралы. Ол тил бирликлерин жаңа жағдайларда мәнилик жақтан жаңартып пайдаланады:

Уясы бұзылған қустай безигит,
Ылағады таза жесир перийзат.

(«Бұлбил уясы»)

Салқын жанлы қызы дәрья ийириниң
Жигит жүрегиниң терең ийримин,
Хәуижге келтирип, бойын қыздырып,
Қандыра алмады мухаббат мийрин.

(«Поседонның гәзеби»)

Таза жесир составлы келбетлигинде үлкен мәни өткірлиги жәмленген. Ол лирикалық қахарманның халатын, бір жағдайдан баска жағдайға өзгерген халын сыпатлап тур. Салқын жанлы бирлиги қыздың ишки дүньясын образлы сыпатлайды.

Шайыр өз шығармаларының тилинде келбетликлерден көп-леген жаңа-жаңа эпитетлер дәретеди. Мысалы:

Хош ийисли мирт пенен қызыл гуа хәм бақ,
Жүзим өрмелеген нағыслы шарбақ,
Тардың нәзик сазы, шайыр бәйити,
Қуұыс геүде ханды турмады арбап.

(«Ески фонтан ертеги»)

Сарайындағы барлық мүмкиншиликлер де кеўлин қанаатландырмаған ханның ишки дүньясын шайырдың өзи дәреткен қуұыс геүде составлы келбетлиги эпитетлик мәниде көркемлеп көрсетеди. Қуұыс геүде составлы келбетлиги – жаңа поэтика-стилистикалық мәнидеги жеке-авторлық эпитет. Бундай эпитетлер шайыр поэзиясы тилинде авторлық ой-пикирди көркемлеп беზეуши усыл. Мысалы:

Қырқып таслап әнейдей қос бурымын,
«Қайық форма» туфли кийип балыиын.

(«Нокистеги канн гүллерине»)

Шайыр пайдаланған келбетлик эпитетлер структура-семантикалық жақтан хәр қыйлы болып, олар затларды, тәбиятты, көринислерди барлық тәрәпинен сыпатлайды. Бул орында да шайырдың жеке шеберлиги, жаңа сөз дәретип пайдаланыудағы тапқырлығы көзге түседі. Мысалы:

Мары үстинде марен шапақ кешик күн,
Көгеришинлер ойнар қорған басында.

(«Гилемши хаял хаққында хақыйқатлық»)

Марена – гилем ушын қызыл бояў алынатуғын шөп деп көрсетиледи. Марен шапақ дегенде қызыл деген мәнини аңлатыў максети түсиниледи. Демек, қызыл реңин, күн батар алдындағы көринисти, пейзажды сүүретлеўде автор дәреткен жаңа составлы келбетлик – марен шапақ – тәбияттың шайыр сызған жаңа, өзгеше сүүрети.

Составлы келбетликлер эпитетлик хызметте портретлерди жасаўда, хаял-қызлар образын, портретин жаратыўда жаңа структура-семантикалық имканиятлар береді. Мысалы:

Күн келбетли сахра қызы,
Тумарис баслады сөзин.

(«Тумарис»)

Бал бармақлы қолыңнан күй қымызды,
Ийшанбайдай жигитти табалмассаң.

(«Ийшанбай күйи»)

Мөлдір суўға сулыў бир көз таслады,
Гүл жузикли қолдан жигит усады.

(«Жолдас мугаллим»)

Дәстүрий тураклы эпитетлер де шайыр тәрәпинен орынлы қолланылады:

Тана мүйиз көкиректе
Ышқы оты лаўлап кетти.

(«Тумарис»)

Шайыр хәр бир нәрсени сөз еткенде оның белгисине айрықша итибар менен карайды. Мысалы, хайўанларды ямаса қусларды, олардың белгилерин, хәр биреўиниң өзине тән өзгешеликлерин сыпатлағанда келбетликлерден жеке-авторлық эпитетлер жасайды:

Бүркіт те емеспен жасуыз пәнжели,
Қузғын да емеспен өлимтик жеген.

(«Аласар қус әңгимеси»)

*Ҳино елииси – ала шапан өтөпек,
Әлхәббиз, сақ жүрүп бул күнгө жеткен!*
(«Булбил уясы»)

*Жылан басды желмаялар,
Адам киби асылысты.*

(«Тумарис»)

Шайыр Әмиүдәрьяның тарнаўы курылғаннан кейин оның бурынғы келбетин айдарха сүүретли келбетлиги менен береді:

*Қәне, енди оның тулар сыяғы,
Айдарха сүүретли айбаты қайда?*

(«Тақыятас тарнаўы жанындағы ойлар»)

Ай – әдебий шығармаларда көркем сүүретлеуде көплеген теңеулер менен салыстырыуларға тийкар болған түсиник. Оны тәриплеуде көплеген дәстүрий эпитетлер қолланылады. И.Юсупов поэзиясында ай жаңаша, жеке стиль менен сыпатланады. Бунда составлы келбетликлердің хызметі үлкен. Мысалы:

*Арқар мүйіз ай астында,
Ким көркіңди сағынбаған,*

(«Тумарис»)

Келбетликлердің эпитетлик хызметі – шайыр поэзиясында оның шеберлигин көрсетиуши бир белги:

*Бул елде шайыр көпбиз көзге түскен,
Бари бир қоян соқпақ изге түскен.*

(«Кешки жол ойлары»)

*Жылан көзди жылжып булақ
Қалың шатлық арасынан,*

(«Тумарис»)

*Аң минезли аңызак жел
Дөретери – Қурғақшылық,*

(«Акация гүллеген жерде»)

Шайыр өзиниң лирикасында эпитеттиң поэтикалық тилдеги әҳмийетли хызметине тийкарланып, зат ўақыя, хәдийсе хәм т.б. ең сыпатлы, елеули белгилерин айқынлап, дәл беріу арқалы ой-пикирдің тәсирлилигин, оқыўшыға эстетикалық заўық

беріуди әмелге асырады. Ол пейзаж, портрет, характер жасауда хәм қахарманның ишки руўхый халатын, кеширмелерин сәўлелендириуде келбетлик эпитетлерди шебер қолланады, жаңа, жеке-авторлық эпитетлер дөретеди. Солай етип, поэзияда көркем сүүретлеудің және бир әҳмийетли усылы эпитетлер ушын келбетликлерде үлкен имканиятлар жәмленген болып, И.Юсупов өзиниң әжайып шығармаларының тилин көплеген жеке-авторлық көркем-поэтикалық анықлаўышлар менен беზეудің шебери сыпатында да танылады.

в) Келбетлик – гипербола хәм литота. Сөз шеберлери көркем шығармада кубылысты, ўақыяны ямаса олардың белгисин стильлик мақсетте айрықшалап, үлкейтип көрсетеди, усы арқалы оқыўшыда тәсир қалдырыуға ериседи. Гипербола жасауда қолланылатугын бирликлердің бири – келбетликлер. Олар өзиниң контексттеги мәниси менен заттың, ўақыялардың көринисин, белгисин және де күшейтип көрсетеди. И.Юсупов дөретпелеринде келбетликлер асыра сүүретлеудің де қуралы. Адамдағы қайсарлық, алға қойылған мақсетке ерисиудеги қайтпаслық, қыйыншылыққа төзимдилик, өлимге бойсынбау кәсийети былай асырып сүүретленеди:

«Билмедим, бул неткен тас жанлы адам?»

Деп әжел шегинди сорғалап тери.

(«Дала әрманлары»)

Шайыр шығармалары тилинде хәр қыйлы гиперболалық сүүретлеулер бар. Узын бойлы белорус жазыўшысының турпатын үлкейтип, шайыр жеке стильлик гипербола менен сүүретлейди:

Хәм де Максим Танктің жаңа қосығын,

Брыльдың бир ярым адамдық бойын.

(«Бул ақшам жулдызлар сондай ири еди»).

Литота – гиперболаға карама-карсы сүүретлеу түри, троплар қатарына киреди. И.Юсупов хаял-қызлар образын дөретиуде, олардың портретин жасауда дәстүрий литоталардан дөретиушилик пенен пайдаланады. Сүүретленип отырған объект – қыздың белин, оның нәзик хәм жиңишкелигин хәдден тыс киширейтип, «кумырысқа сүүретли» деп сыпатлайды:

Жигит көрді анық амадай жерден:

Құмырысқа сүўретли нәзик бел екен.

(«Саллана-долана барар бир жанан»)

И.Юсупов дөретпелеринде қолланылған литоталар жүде индивидуаль. Сонлықтан олар тәсирли және заттың белгисин киширейтип көрсетиў менен бирге оны және де айқын, көзге түсерлик етип сәўлелендиреди. Мысалы:

Бунда қыл мойынлы қылшықсыз салы,

Салланып, доланып ыргалар сондай.

(«Салы атызлары»)

Сөзустасы бир заттың белгисин киширейтип бериўде бир сөзди қайталамастан, жаңа сөзлер пайдаланады. Олар тәнхә И.Юсупов сүўретлеўине тән болғанлықтан контекстте окказиональ мәнилери менен жүзеге келип, шығарманың тәсирлилигин күшейтеди. Бул жанашыллық шайыр дөреткен «шийбалтыр» хәм «шийбуўын» келбетликлериндеги литоталық мәнилерден айқын көринеди:

Едирейип маялышлы жасқада

Тур кийиктиң бир шийбалтыр ылағы.

(«Арашан»)

Бул шийбуўын аяқларым

Неге шандыт байланады?

(«Тусаўлы кийик»)

Келбетликлерди гипербола хәм литота сыпатында қолланғанда шайырдың тилдің сөз жасаў мүмкиншиликлеринен дөретіўшилик пенен пайдаланып, оны байытқаны хәм шығарманың тәсирлилиги ушын өзіншелік пенен пайдаланғаны көринеди.

д) **Келбетлик – ирония.** Иронияда автордың сүўретленип атырған ўақыя, хәдийсе, зат, олардың белгилери үстинен күлиўи, мыскыллаўи тийкаргы орында турады. Сырттан қарағанда жазыўшы (сөйлеўши) дурысын айтып отырған сыяқлы көринеди, бирақ усы арқалы ол сөзлерди тийкаргы мәнисинде емес, ал оған қарама-қарсы мәниде қолланып, сүўретленип атырған ўақыяның, заттың үстинен ашшы мыскыл менен күлиўи тийкаргы орында турады. Шайырдың мақсетине

муўапық гейпара келбетликлер шығарма тилинде айтылажақ ой-пикирди авторлық мақсетте жүзеге шығаратуғын көркемлик куралға айналады. Мысалы:

Қаланы жаў қамал етти бир ўақта,

Ел басына тууды және дәртли күн.

Ләшкер басы бир мәрт екен бирақ та,

(Жаў да болса айтпай болмас мәртлигин).

(«Аяз қала»)

Бунда мәрт сөзи бир қарағанда туўра мәниде қолланылып атырған сыяқлы, бирақ қосықтың даўамында бул мәртликтин «сыры» ашылады:

Бир бийшке шығып алып ол адам,

Қоразланып буйрық берди даладан:

«Биз келгенбиз еркек пенен урысыўға,

Қатынлар тез шықсын – деди – қаладан.

Шаши ұзын, қысқа олардың ақылы,

Бир ақшамда кетсин олар мақулы,

Хәтте, хәр бир хам керек буйымын,

Котергенше әкетиўге хәқылы».

Бул жерде мәрт сөзи өзиниң туўра мәнисине қарама-қарсы мәниде жумсалып, автор жаў ләшкер басысының характерин, ақмақлығын, ақылсыз, алданыўға, женилиске өзи жол ашып берип отырғанын астарлы мыскыллап күледі.

И.Юсуповтың юмор-сатиралық шығармаларында келбетликлер ирония ушын шебер пайдаланылады. «Авария» қосығындағы мына қатарларды алып қарайық:

Қос машина, еки батыр.

Бола қалды шатыр-шатыр.

Еки батыр күшти жәмлеп,

Айғырдайын кетти хәңлеп.

Бунда машина шоферы менен арбакеш еки батыр сыпатында, яғный олардың бир-бирине қарсы хәрекетлери, қылықлары, бир-биринен қалмай, мисе тутпай ислеген ислери батырларға теңестирилип күлкили сүўретленеди. Буннан автордың астарлы

күлкі менен мысқыл етип отырғаны байқалады. Эпиграмма жанрында да шайыр келбетліктердегі ишки нәзік семантикалық тәрептерді абайлап, олардағы мәнилік өзгешеліктерді тапқырлықпен пайдаланады:

*Бир дәбдебели илимпазға
Егер де мен патша болсам
жазалы құлға,
Китабыңды оқытар едім
сатып алғызып пұлға.*

Гәп шын мәнісінде өмір жолын илимге беріп, өзінің хакыйқый билімі менен танылған, бақалы илимий мийнеттер жазған илимпаз хакқында емес, керісінше, атағы бар да, сауаты жоқ, кітабы бар да, илимий сапасы жоқ, геуек «илимпаз-сымақлар» хакқында баратырғаны түсиникли. Буны шайыр «дәбдебели» келбетлігін дурыс таңлап, оны ашшы мысқылға қаппап, астарлап, ирониялық сүүретлеудің әжайып берилиуі арқалы әмелге асырады. «Дәуран» қосығында тулпар сөзі ирония мәнісі менен қолланылып, оған жүдә кең мазмун бериледи:

*«Пай, енегар, мына ешек,
Лап болмайды-ау тулпар десек,
Қуйрығын самалға төсеп,
Шабыуына қараң» десер.*

Тулпар сөзін ешекке байланыссыз қолланып, автор ашшы мысқыл, кекетиу менен ирониялық сүүретлейді. Айтылажақ ой-пикир туұры емес, оған карама-карсы, кері мәніде шебер берилип атырғаны сезиледи. «Пайдакүнем Өмирбек» қосығында да ирониялық сүүретлеулердің жеке стильлік үлгілері шебер дөретиледи:

*«Бүгін өзім таныттым-ау талайға,
Еписиз емес екенмен, – деп – қалай да».
Ай-хай, бизің пайдакүнем жас жигит
Келер батып белшесінен ылайға.*

Үйге, ата-анасына қайырын тийгизбей, қайқылықтың жолында «пидә болып» жүрген Өмирбектің анасының зорына ушырап,

базардан ишек-карын алып оны саталмай үйіне арқалап, қылған зыяны «пайдакүнем», «епсиз емес» келбетліктері арқалы ирониялық, кері мәніде шебер сүүретленеди. Булардың бәрінде де шайырдың сөзге тапқырлығы айқын көринеди. Солай етип, И.Юсупов келбетлікті ирония ушын пайдаланғанда оның троплардың көплеген түрлерінде жумсалатуғынын көрсетип береди.

е) Келбетлік – антифраза. Антифраза – өзінің сыпаты жағынан иронияға күтә жақын, оның айрықша бір көринісі. Бунда бір зат, хәдийсеге тән болған белгілер күлкілі тәрийленеди. Антифразада сөз туұра мәнісінде емес, ал астарлы, кері мәнісінде қолланылады. И.Юсупов шығармалары тилинде келбетліктерден жасалған антифразалар өз орнына ийе. Оның «Гедейлик» қосығында өли дүнья ушын хеш нәрседен қайтпайтуғын, хәтте, ишип-жеуіге, кийиуіге аяйтуғын, қытымыр, сықмар, ашкөз адамның характери, ис-хәрекеттері күлкілі сүүретленеди:

*«Гедейлик» дегенин билмеңдер жалған,
Қоңсылар сыйлыққа «Москвич» алған,
Бул «сорлыда», хәтте, мотоцикл жоқ,
Телевизоры да гөнерип қалған.
«Гезек пада» менен бағып жүр малын,
Малға пидә етип бір шыбын жанын,
Шынында да, аяп кеттим жорамның,
Адам шыдамастай «гедейлик» халын.*

Сорлы, гедейлик келбетліктерін антифразалар деп есаплауға болады. Шайыр айтылажақ ой-пикирге сәйкес тилден зөрүрлі сөзлерді таңлайды. Сорлы келбетлігі субстантивлесип, адамды хәм оның материаллық жағдайының төменлігін мүсәпир, бахытсыз деген мәнилерге жақын дәрежеде билдиреди. Сөздегі усы мәнилерден шеберлікпен астарлы, кері мәніде пайдалана отырып, автор барлық нәрсени дүнья-мал менен өлшейтуғын, көз ашып бул дүньяда рәхәт дегеннің не екенін билмеген сықмар, қытымыр адамның характерін дөретип, оның бийшаралық ауҳалың көрсетип «сорлы» деп ашшы мысқыл етеди, әшкаралайды.

Буннан соңғы қатарда бұл мысқыл және де күшейіп, автор кем-кемнен оның аўхалының усындай екеніне аянып билдиріп, ашынып атырған сыяқлы болады, бірақ, керісінше, оның үстіннен күледі. Образлылық пенен гедейлік келбетлігін қарама-қарсы мәніде қолланыу арқалы маллы-дүньялы, бірақ, руўхый жарлы – гедейлікте жасап атырған адамды мысқыл етеді. Оның «гедейлігін» алдында қолланылған «адам шыдамастай» анықлаушы эмоциональ-экспрессивлік мәніде және де күшейтип көрсетеді. Усылайынша, шайыр шығармаларында келбетліктің антифраза хызметінде де қолланылатуғыны көрінеді.

ж) Келбетлік – сарказм. Сарказм – турмыстағы күте унамсыз, жарамсыз тәрептерди, иллеттерди, қахармандағы, оның сыртқы көринісіндегі унамсыз белгілерди, әсіресе, оның руўхый дүньясындағы жарамас қасиеттерди, азғын хәрекеттерди мысқыллап, қаралап көрсетиудің ең жоқарғы шеги. Бунда да сөз астарлы, туўра мәниге қарама-қарсы мәніде жумсалып, ол иронияға жақын болады. Сөз шебери хақлық, инсаныйлық позициясынан усындай ўақыяларды, хәрекеттерди, белгілерди жеркенишли көрсетіп өткір әшқаралайды. И.Юсуповтың поэзиясында сарказм турмыстағы, қахармандағы барлық унамсыз ўақыяларды, хәрекет, характертерди ашып бериу үшін пайдаланылады. Бунда келбетліктер стильлік хызметте жумсалып, автордың гөзлеген мақсетін дәл, өткір жүзеге шығаруға бағдарланады. Шайыр келбетліктің семантикасындағы семалардан ең кереклісін зәрүрлі орында бөртиріп, күшейтип қолланып, үлкен поэтикалық мәни береді:

Ол ийт душпанлардың жансызы болған.

Жасырын уйымда хызметлер қылған.

Бірақ партияның «қырағы» көзи,

Япырмай, соныңдай шалғыр-аў өзи!..

(«Шымбай жолларында»)

И.Фазыловтың тағдири сүүретленген шығармасында оның жазықсыз, репрессия құрбаны болғанын, сол арқалы партияның жаўыз сиясатын көрсетиуде шайыр қырағы, шалғыр

келбетліклерине үлкен эмоциональ-экспрессивлік ренк беріп, контекст рухына өткірлік, тәсірлік қосады. Бунда келбетліктер сарказм сыпатында хызмет атқарады. Қырағы келбетлігіндегі кері мәніні шалғыр келбетлігі даўамлап, субъектив-модальлық қатнасты сәулелендіриуші соныңдай алмасығы хәм - аў жанапайы менен бирге сарказм жасалып, шайырдың сөз қолланыудағы шеберлігінің бір көринісін билдиреді. Турмыстағы орын алып атырған кеуілсіз ўақыяларды, жарамас ис-хәрекеттерди қаралау үшін автор сарказм усылын өткір құрал етип пайдаланғанда, келбетлік үлкен поэтикалық күш пенен жумсалады:

Я, инсан, адамлар не деген дана!

Ўәжлескенде бир-биринен өткерер,

Жәбир көрип атса тәбият ана,

Сөйлеп-сөйлеп сөз тарашын жеткерер.

(«Арал элегиялары»)

Дәрәя терис авар, теңизлер кебер.

(Бундай иске бизлер соныңдай шебер). («Алыс әуладларға»)

Не деген дана, соныңдай шебер бірліклерінде өткір сарказм мәнілери бар. Бундағы өткірлік дана, шебер келбетліклерінің астарлы, кері мәніде қолланылуы менен бирге субъектив-модальлық мәни бериуші не деген, соныңдай сөзлери арқалы бөртиріп, күшейтип берілгени түсиниледи.

И.Юсупов шығармалары тилинде айырым жағдайларда заттың, қахарманның, хәдийсенің унамсыз тәреплери туўры аталмай, гәптер, фразеологизмлер ямаса сөзлер астарлы мәніде келеді, мысқыл менен қарама-қарсы мәни аңлатады. Ирония, антифраза, сарказм шайыр дәретиушилигінде шебер пайдаланылып, гейде бундай сүүретлеу түрлери қоспаланып, бир-бирине қарыстырып қолланылады. «Шаян» қосығында Геббельстің жаўыз характери сарказм усылында оксиморонлық сүүретлеу менен бирге көрсетиледи:

«Бала» менің жүрегім, жаным»,

Дегенби ол көп айтар еди.

Алты перзент корген атаны,
 Кимлер «жауыз» деп айтар еди.
 Балаларын сүйсе хәр киси,
 Усындай-ақ болар, әлбетте.
 Дачасында бир овчаркасы
 Өлгенде ол жылаған, хәтте...
 Базда урыстан, концлагерьден
 Әкелінген фильмди корип,
 Әжел көрингендей қабирден
 Қорқар еди болса да «берик».

Улыұма, И.Юсуповтың поэзиялық дәрәтпелери тилинде троптың метафора, метонимия хәм синекдоха, гипербола хәм литота, ирония, антифраза, сарказ сыяқлы түрлери келбетликтин реңбе-рең мәнилик мүмкиншиликлери аркалы берилген болса, бунда И.Юсуповтың шеберлиги тийкарғы орында турып, олар биригип шығарма тилинде көркемлик, тәсиршеңлик, образлылықты дәрәтеди.

3. Стилистикалық фигуралар

Тилдеги көркемлеу қуралларының атқаратуғын хызметлери улыұма ортақ болғаны менен де, олардың бир-биринен ажыралып туратуғын өзине тән өзгешеликлери, образлылық дәрәтиүдеги мүмкиншиликлери бар. Стилистикалық фигуралар тилдин көркемлеу қураллары системасында үлкен әхмийетке ийе. «Стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар, бул – айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер ямаса гәплер болып, олар тилдин образлылығы ушын хызмет етеди»³². Стилистикалық фигура дүзиу аркалы поэзия тилинің образлылығына ерисиүде келбетликлер салмақлы орын ийелейди. Әсиресе, антитеза хәм оксиморон жасауда сөз шақапларынан келбетликке үлкен зәрүрлик бар. Хәр қандай сөзди де, хәр қандай көркемлеу қуралын да жеке стиль менен пайдаланатуғын шебер сөз устасы Ибрайым Юсупов қәлемине тийисли поэзиялық шығармаларда

³² Бехбергенов А. Көрсетилген мийнети, 82-б.

келбетликлер стилистикалық фигура ушын зәрүрли тил материалы болып хызмет етеди.

а) Келбетлик – антитеза. Көркем сүүретлеуде өз-ара қарама-қарсы зат, белги, хәрәкет, уақыя, хәдийселерди хәм т.б. бир фразала параллель колланып, шығармада эмоциональ-эксперссивлик мәнини, өткирликтин күшейтиу ушын жумсалатуғын стилистикалық фигура – антитеза. Онда ой-пикир, сезим, образлардағы қарама-қарсы тәрәплер, белгилер ашып бериледи. Бунда антонимлер үлкен роль атқарады. Тастыйықлау-бийкарлау мәнилик грамматикалық формалар, басқа да қарсыласлық мәни бериу ушын колланылатуғын қураллар антитезаны жүзеге келтиреди.

И.Юсупов – поэзияда антитеза усылын бериудин шебери. Келбетлик антитеза қысқа сөз бенен кең және өткир мәнини бериудин, сол аркалы сүүретленип атырған уақыялардағы, затлардағы қарама-қарсы белгилерди, қахарман кеширмелерин, руўхый дүньясындағы сезимлер арпалысын бериудин, образлылық дәрәтиүдин бир тәсили. Шайырдың көркем қыялы, образлы және кең ойлау қәбилети, терең билими хәм үлкен шайырлық талғамы жеке-стильлик антитезаларды дәрәтти:

1.

Гәумис мамонт қарсы шапқанда,
 «Ма!» деп қитты сес шығарды ол.
 (Бул ең туңғыш сөз еди сонда,
 Еслеген-ди өз анасын ол).
 Тас пенен ол урды хайуанды,
 Ақыл-хийле көрсетти күшти.
 Бирақ іздеги баласын ұрмады,
 Өз баласы ядына түшти ...
 Адам еди бул хайуан түсли.

2.

Камераға тыққанда балалар
 «Мама!» десип жылады шуулап.
 (Бул ең соңғы сөзи еди олардың)
 Ручканы жиберди таулап,
 Вагонетка тасырлап күшли.

(«Адам»)

Қатарларда шайыр қолланған хәр бир сөздің өз орнында тапқырлық пенен жумсалғаны, аз сөз бенен кең мазмунды сәулелендіргени көринеди. Сөз устасы келбетликлерге үлкен поэтикалық мәни жүклеген. Ең туңғыш хәм ең соңғы арттырыу дәрежели келбетликлери бир затка тийисли карама-қарсы еки белгиниң ең жоқарғы шегин, сондай-ақ олар аралығындағы узак тарийхый дәуирди де сәулелендириудин усылы ретинде өзинше қолланылған, яғный ең туңғыш сөз адамның пайда болыуын, оның тиришилигиниң басланыуын, атап айтқанда, адамзаттың тил, сөйлеу қәбилетиниң қәлиплесиуин көрсетсе, ең соңғы сөз «узак тарийхый дәуирлерди басып өтип» адамның адамға жауызлығын, бир-бирин аяусыз өлтириуин, адам өмириниң тамамланыуын, өлим түсинигин көрсетип тур. Бунда антитеза арқалы адамға тән карама-қарсы белгилерге үлкен жуумақ жасалған. Ал «Адам еди бул хайуан түсли» хәм «Хайуан еди бул адам түсли» – карама-қарсы белгилердин, тәреплердин шайыр берген жеке сыпатламасы. Шайыр сүүретлеуинде адам бир-бирине мәңги душпан еки қәсийеттин – жақсылық пенен жаманлықтың, мийрибанлық пенен жауызлықтың ийеси, оны әмелге асырыушы. Мине усы түсиникти, пикирди билдириуде «хайуан түсли адам» – бул дәслепки, хайуан көринисиндеги хақыйкый адам. Ол өзин қорғау ушын хәрекет еткенде де, жаманлыққа, жауызлыққа бармайды. Өмирдин, тиришиликтиң дауам етиуин кәлейди. Ал «адам түсли хайуан» – бул да адам, бул адам кебиндеги, адам сүүретиндеги барлық ой-пикири, сана-сезими жауызлықты, хайуанлықты мақсет еткен мақлуқ. Оның ислегени – хайуанның иси, хәрекетти, мақсети – хайуанлық, тек түси – адам. Сонлықтан да шайыр оны «адам түсли хайуан» деп жүдә дурыс атайды. Шайырдың хайуан түсли хәм адам түсли составлы келбетликлерин адам хайуан сөзлери менен антитезалық усылда қолланыуы жүдә тәсирли.

Сөз шебери еки белгини карама-қарсы қойыу арқалы олар ортасындағы аралықтан келип шығатуғын мазмун менен үлкен уақыяларды, хәдийселерди сүүретлейди. Мысалы:

Дуньяны кең десер қарасаң тыңлап
Оннан тар жоқ бир кеселге шатылсаң.

(«Анемия»)

Жарасарсызлар ма сиз тириңизде,
Яки сыйыса алмай кеп-кең дуньяға,
Сыарсыз ба тап-тар қәбириңизге?

(«Сорша»)

Қатарлардағы түбир, сондай-ақ күшейтиу дәрежели антоним келбетликлер контекстке күшли өткирлик, кескин эмоциональ-экспрессивлик мәни береді. Рең билдириуши антоним келбетликлер шайыр поэзиясы тилинде антитеза ушын қолланылып, образлылық, портрет, характер жасау, мәнини күшейтиуге қаратылады:

Қара түнде қәлем шайнап,
Ақ қағазды жаралайман.

(«Сен дегенде»)

Қара шашың менен ақ билегеңе,
Пешехана артынан ай сығалар.

(«Пәлекти қоста түнеу»)

Кеули ақ, қалпағы қара
Жау менен көп иси болған.

(«Қарақалпақ хаққында сөз»)

Ақ пахтаға қара күйе жаққанша,
Пейлиңизди дүзеп алың сиз оңлап.

(«Монокультура хаққында қосық»)

Шайыр поэзиясы тили антоним келбетликлерге тийкарланған антитезаға бай болып, олар контекст руұхына өткир тон берип, күшли экспрессияны туұдырыушы усыл ретинде хызмет атқарады. Бунда да шайыр новаторша сөз саралайды:

Деп маған күлесең сууық түс пенен
Ғаррыға қосылған жас қыздай болып.

(«Жалғызлық»)

Түсине мен бул согистиң парқына:
Бир-бирин ешекке теңгерип олар
Мениң узын кулагымның артына
Өз келте нәмлігін жасырмақ болар.

(«Ешектің шикаяты»)

Мен өз тәғдириме қайыл қаламан.

Ол сондай мийирман, соныңдай қатал.

(«Мен өз тәғдириме қайыл қаламан»)

Антонимлерди антитезалық усылда қолланып И.Юсупов жеке өзине тән әжайып, образлы, афоризмлик қатарлар дөретти:

Жақсы менен жаман хәргиз тең болмас.

(«Арал элегиялары»)

Адамлардай ийт те ийтке тең болмас.

Жақсы ийтлер жаман достан кем болмас.

(«Жоллыдан сәлем»)

Жаман жолдастан таяқ жақсыдүр.

(«Таяқтағы жазыу»)

Антитеза үшін тек антонимлер ғана емес, ал көплеген басқа да мәни карама-карсылықтары қатнасады. Бул хакқында В.Х. Хаковтың: «Егер антитезалар антонимлер менен ғана жасалса, бундай көринис сүүретлеу мүмкиншиликлерин оғада шеклеп қояр еди. Стилистикалық нызамлылықлар тилдеги көп усыллардың антитезалы гәп дүзиуде қатнасыуын талап етеди»³³ деген пикири жүдә орынлы. И.Юсуповтың поэзиясында усындай семантикалық карама-карсылықтарға тийкарланған антитезалар да көп ушырасады. Мысалы:

Уллы Наўайыдан тартып бүгинги
Кишкене Абдуланың қосығына дейиш
Өзбек шъерияти бир дүнья болып,
Руўхымда гүллен жасайды мениң.
(«Ташкентли шайыр досларыма»)

Бир кишкене елдің шайыры болсам да,
Мен уллы ислердің парқын билгенмен.

(«Әжинияздың монологи»)

Уллы хәм кишкене келбетлиги семантикалық карама-карсылықта кең мәни береді, яғнай ұллы өзинин мәнисине қосымша устаз мәнисин билдирсе, кишкене сөзи А.Ариповтын кишкенедегін емес (оның ұллы Наўайының қатарында аталыуының өзи буны тастыйықлайды), ал шәкирт, Наўайының әдебий мийрасларын терең үйрениуши, оны даўам еттириуши мәнилеринде жумсалады. Ал «бир кишкене елдің ұллы шайыры» қатарлары – хәм карақалпақ халқына, хәм оның әжайып шайырына И.Юсуповтың берген жеке хәм үлкен баҳасы болып, бул пикирдің берилиуінде антитеза сыпатында келген келбетликлердің орны гиреули.

Келбетликлер басқа сөз шақаптары менен мәнилик карама-карсылықта қолланылғанда да, ол гейде улыўма пикирге тән болып, турмыстағы түрли ўақыялар, адам характерлери, руўхий кеширмелер, унамлы-унамсыз эмоциялар хәм т.б. қысқа сөз бенен тужырымлы, айқын, тәсиршең бериледи. Мысалы:

Анат келтириуши қураалар жасап,

Бағындыра алмау мүмкин адамды.

Хазарсыз кишкене қәлем менен-ақ,

«Жаулап» алыу мүмкин нүткил жақанды.

(Төртлик)

Шерт, башқурт, сыңсытып қуурайынды сен,

Дуз самалы, шопан қыялы менен.

Сыңсыған усы бир қодирен шөптен

Басланар қуодиретли Моцарт хәм Шопен.

(Төртлик)

Тар геудеде бул не деген көкирек,

Бундай көкирек жарасады арбаға.

(«Бир хәмелдир жигитке»)

Сәл ынжылсам, мазам қашып,

Сау жанымды жаралайман.

(«Сен дегенде»)

Қызғаныштан кең пейилиң тараяр.

Ақ нәрселер көз өңінде қараяр.

(«Заман менен аяқ қосып жүрмесең»)

³³ Хаков В.Х. Стилистика һәм суз сәнгәте. Казань, 1979, 79-б.

Апат келтириуши – хазарсыз, қодирең шөп – құдиретли, тар геўде – бул не деген қокирек, саў – жаралайман, кең – тараяр, ак – караяр бирликлери түрли затларға тән белги хәм хәрекетлер болып, олардың қарама-қарсы қойылыуы сүүретленип атырған объектти толық, айқын сыпатлайды, ой-пикирди тәсирли билдиреди. Шайыр шығармалары тилинде буннан басқа да көплеген антитезалық сүүретлеўлер шебер қолланылып, олардың дузилиўинде келбетликлер үлкен орын ийелейди.

б) **Келбетлик – оксиморон.** И.Юсупов келбетликлер жәрдемінде оксиморонлардың да әжайып хәм жеке үлгилерин жаратты. Сөз устасының мухаббат лирикаларында оксиморонлардың реңбе-рең көринислерин көплеп ушыратыуға болады. Шайыр, әсиресе, - лы/-ли аффикси арқалы түрли келбетликлер дәретип, затқа, хәдийсеге тән болмаған белгини қолланып алогикалық дизбеклер дүзеди. Мысалы:

*Мен ынтығын сол азаплы бахытқа,
Ықтыярлы қыйнауларға тизермен.
 («Биз бенен ойына тоймас Мухаббат»)
Татлы азап тартып жүдедим азып.*

(«Бұлбил уясы»)

Шайыр ышқы-мухаббат ийеси болған инсанның руўхый халатын, кеширмелерин көрсетеди. Автор «қыйнауды» «ықтыярлы», «бахытты» «азаплы» етип хәм оған лирикалық қахарманды «ынтықтырып» көндириу, «төздириу» арқалы сол мухаббат ышқы жолында гезлесетуғын хәр қыйлы қарама-қарсылықларды, тосқынлықларды сәўлелендиргенде келбетликлерден шебер пайдаланады. «Татлы азап тартыу» болса сүйикли адамынан айрылып қалғаннан кейинги еске түсириулер менен кешкен руўхый халат. Сөз шебери бундай дөренди келбетликлерден оксиморонларды жасай отырып, түрли мәни реңклери менен объектти шебер сыпатлайды, контекстке юморлық руўх береді. Мысалы:

*Ал сыртта еркеклер – сақаллы балалар
 Өз-ара сөйлесип турар бул уақта.*

(«Еркеклер туўыу үйинде»)

Қанлы келбетлиги поэзия тилинде қанлы жас сөз дизбегинде бурыннан қолланылып киятыр, ол азап, қорлық, мүсийбет себепли көз жас төгиу мәнисин береді. Ал бул келбетликти И.Юсупов той атлығы менен дизбеклеп қанлы той оксиморонын дәретти. Өлим, әсиресе адамның кек, өшпенлилик, душпанлық пенен екінши биреу тәрәпинен өлтирилиуи – шайыр дәретиушилигинде адам емириндеги қуўанышты көрсететуғын той түсиниги менен қарама-қарсы қойылып, қанлы сөзи менен дизбеклесиюинен өлтириу мәнисиндеги оксиморон жасалады:

*Я колхозға кириу, яки Әметтин
 Айтқанына көнип жасау қанлы той.*

(«Жолдас мугаллим»)

Шайырдың жеке шеберлиги төмендеги оксиморонда анық көринеди:

*Қан сасықлы той күсеген,
 Қара қузғын гақылдасты.*

(«Тумарис»)

Қан сасықлы – жеке-авторлық неологизм. Оның той сөзиниң анықлауышы болып келиуи де жаңа сүүретлеу болып, шайыр дәреткен бул дизбек урыс картинасын беретуғын көринистин жаңашыллық пенен сәўлелениуи. Хәкыйқатында да, шайыр поэзиясындағы оксиморон күтә өткир, тәсирли:

*Жаўызлықтан йошланған усы
 Гәртышқандай кирттай жүрегин
 Адамзаттың ұллы қарғысы
 Алқымына әкеп тиреди.*

(«Шаян»)

Пүткиллей қарама-қарсы мәнидеги уллы хәм қарғыс сөзлерин шебер бирлестириу арқалы уллы қарғыс дегенде шайыр урысты, урыс тәрәпдарларын қаралау идеясын билдиреди.

Әлбетте, мәнилик жақтан қарама-қарсы сөзлерди әйтеуір қурастырыудан оксиморон дәретилмейди. Бундай сүүретлеу ушын усы мәнилик қарама-қарсылықтағы сөзлер өз-ара диз-

беклесе отырып астарлы мәниде жаңа түсиникти билдириуге тийис. Шайыр келбетлик оксиморон арқалы сөйлеушінің субъектив-модальлық қатнасын – мазақ етіу, мысқыллау, ирония мәнилерін де қамтытуғын, жүдә тәсирли, дыққат аударарлық қатарлар дөретти:

*«Өйбей, бала, жақсы жау ғой, жау мына»,
Деп хаяллар қуанысып қалысты.*

(«Аяз қала»)

Жау хеш қашан жақсы болыуы мүмкін емес. Шайыр жаудың жақсылығын емес, ал жақсы келбетлигин мәнилик қарсыласлықтағы жау сөзи менен дизбеклестиріп, оларды бирлестіріп, жаңа түсиник, жаңа мәнини аңлатып отыр. Өз шығармасы тилинде хаялларды шебер сөйлетіп, жаудың (анығырағы, жау тәрептің әскер басысының) характерін – ақмақлығын, келте қоныш, мақтаншақлығын, урыс исиндеги билимсизлиги менен тәжирийбесизлигин көрсетіп, ашық мысқыл менен күліп отырғаны сезиледи. Бундай оксиморонлар шайырдың келбетликтен стилистикалық фигура дүзиу ұсылын көрсетеди.

в) Келбетлик – градация. Градация белгили бир көркемлеу куралының яғный тенеу, эпитет, метафора, метонимия ямаса бир неше синонимлердің избе-из қатар қолланылып мәнини кем-кемнен күшейтилип яки пәсейтилип берилиуі болып, ол поэзияда да жиий пайдаланылады. И.Юсупов поэзиясы тилинде, әсиресе, бир неше синонимлердің қатар жумсалыуы менен берілген градация ушырасады. Ол синоним келбетликлер арқалы градациялық ұсылда сүүретленип атырған ұақыядағы затлардағы ең нәзик, ең сыпатлы белгилерди айқын, толық көрсетеди. Мысалы:

*Муңлы, меңиреу, сууық зиндан түбинде
Мезгилсиз қартайды қанша ул-қызлар.*

(«Гилемши хаял хаққында хақыйқатлық»)

Муңлы, меңиреу, сууық келбетликлери контексттеги синонимлик қатарды пайда етип, зинданның белгисин метафоралық

мәниде кем-кем күшейтип сыпатлайды. Шайырдың бул ұсылда да жаналығы, жеке шеберлиги мына градациялық сүүретлеуден де айқын көринеди:

*Жүрек ырық бермей ақыл-санаға,
Соннан баслап усамадым балаға.
Бир гәлетий қус уялап кеуілге
Сайрар сулыу, шийрин, дәртли намаға...*

(«Бұлбил уясы»)

Сулыу, шийрин, дәртли келбетликлерин И.Юсупов өзінше қолланып, наманың белгисин барлық қоспалы, нәзик тәреплерин қамтый алатуғын дәрежеде көркемлеп лирикалық қахарманның кеуіл күйин, оның психологиясын, рухый халатын, ондағы өзгеріслерди жүдә нәзик аңлатады. Мәнини избе-излик пенен шебер күшейтип бергенликтен, хәтте, градацияда доминантаны анықлау да қыйын. Төмендеги қатарларда «корқынышлы» доминантасына тийкарланған контекстлик синоним келбетликлерден градациялық сүүретлеу жасалып, онда бүгинги дүньяның, тиришиликтің, өмирдин барлық тәрептери, әсиресе, урыс кәупи жүдә шебер аңлатылады:

*Дунья хәзир арасатды, топанлы,
Оғыры хурейли, еси аланды,
Ол кәуип-қәтерли шеңгел астында
Қурық басқан бұлбилдің уясы аңлы.*

(«Бұлбил уясы»)

-Лы/-ли аффиксли, дәреже менен берілген, бириккен, жуп келбетликлерди синонимлик избе-изликте мәнини күшейтип беріу ұшын пайдаланып, оларға жүдә өткир, тәсирли және кең мәни береді. Шайыр градациялық сүүретлеуде келбетлик дәрежелерин де утымлы қолланады. Синонимлик қатарда адектив фразеологизмлерди қолланыу арқалы градациялық сүүретлеуде қосымша субъектив модальлық жағымсыз эмоцияны да билдиреди:

*Барған сайын болды душпаны мықты,
Бирисинен бири күшилрек шықты.*

(«Үш оқ»)

*Кәйесетли, бир-биринен гаўгалы
Саў басымда саўдаларым бар мениң.*

(«Үмит ағашы»)

*Хәзиргилер менен ойнама, бала,
Олар көзи ашық, шетинен дана.*

(«Монокультура ҳаққында қосық»)

Солай етип, И.Юсупов поэзиясы тилинде келбетликлер стилистикалық фигуралар хызметинде келип, образлылық бериўдеги шайырдың шеберлигин көрсетеди. Келбетлик сөзлердин көркем шығарма тилинде лексикалық кураллар, троплар хәм стилистикалық фигуралар хызметинде жумсалыўындағы стильлик өзгешеликлер И.Юсуповгың поэзиясында оларды шебер жаңаша, сәтли қолланыў аркалы айқын көринеди.

II бап И. ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ КЕЛБЕТЛИКТИҢ ДӘРЕЖЕ, СУБЪЕКТИВ БАҒА ФОРМАЛАРЫНЫҢ СТИЛЬЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ ХӘМ ҚУРЫЛЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

1. Келбетлик дәрежелеринин стильлик қолланылыўы

Келбетликтин дәреже категориясы түркий тил билиминде илимий грамматикалардан тысқары усы сөз шақабын изертлеўге байланыслы монографиялық мийнетлерде кеннен сөз етиледи. Дәреже категориясы айырым илимий мақалалардан баслап арнаўлы илимий-изертлеўлердин объекти болып, оларда келбетлик дәрежелери, классификациясы, дәреже жасаўшы аффикслер, олардың мәнилери, стильлик өзгешеликleri хәм т.б. ҳаққындағы көз-қараслар, пикирлер хәр қыйлы болып қиятырғаны көринеди³⁴.

³⁴ Мусабиев Г.Г. Қазақ тилиндегі сын есімнің шырайлары. Алматы, 1951; Сүндетова М.А. К вопросу о степенях сравнения прилагательных в русском и казахском языках. – Ученые записки, вып. 2, Алма-Ата, 1958, с.45; Абдуллаев Ф.А. Об интенсивной форме прилагательных в тюркских языках. – Научные труды ТашГУ, Ташкент, 1964; Эйвазов А. Степени имен прилагательных в современном турецком языке (с привлечением материалов из других тюркских языков). Автореф. канд. дисс., Баку, 1964; Тагиев В.М. Степени имен прилагательных в азербайджанском языке (на основе материалов XIV-XV вв.) Автореф. канд. дисс., Баку, 1965; Любимов Н.П. О степенях сравнения имен прилагательных в тюркских языках. – Журн. «Вопросы языкознания», 1968, № 6; Хаметова А. Превосходная и преувеличительная степени имен прилагательных в тюркских языках (на материале современного узбекского, уйгурского, казахского и туркменского языков). Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1971; Зуфарова Н. Степени сравнения и сравнительные конструкции в современном английском и узбекском языках. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1971; Матчанова Г.М. Грамматические особенности степеней сравнения имен прилагательных в узбекском языке и способы выражение их в русском. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1975.

Қарақалпақ тил билимінде келбетлік дәрежелеріне байланысты мәселелердің үйренилуінде де хәр қыйлы пикирлер бар. Н.А.Баскаков келбетлік дәрежелерін беске (жай, күшейтіу, салыстырыу, интенсив, арттырыу), А.Қыдырбаев төртке (салыстырыу, кемитиу, арттырыу, күшейтіу) бөлсе, айырым монография хәм жоқары оқыу орынларына арналған сабақлықларда үшке (жай, салыстырыу, арттырыу) бөліп қаралады. «Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы»нда келбетлік дәрежелери төртке (жай, пәсейтиу, арттырыу, салыстырыу), бөлинеди.

Келбетликтің дәреже формалары тилде әлұан түрли функциональлық-стильлик хызмет атқарыуға уқыплы. Сонлықтан, олар функциональ стильлердің басқа тарауларына қарағанда, әсиресе, көркем әдебият стилінде өнімли пайдаланылады хәм көркем тексттің анық хәм түсиникли, тәсиршен хәм образлы сыпаты пайда болады.

Келбетлік дәрежелерін көркем шығармада қолланыу дәстүрлери де, әлбетте, халықтың ауыз әдебиятында бар. Фольклордың көплеген жанларында дәреже формаларының түрли стильлик мақсетлерде қолланылыуы арқалы тил көркемлігі, тәсирлилігі хәм образлылығы ушын хызмет етип киятырғаны мәлим. Олар белгини дәрежелеп көрсетиу, сүүретленип атырған қахарман, уақыялардың хәм т.б. хәр қыйлы белгилерине субъектив-модальлық қатнасты билдириу, шығарма тилинің көркем-сүүретлилігін, тәсиршенлігін тәмийинлеу хәм т.б. ушын жумсалады. Мысалы:

Утанханға қадирлирек бай еди.

Тили де шүлжсиң, өзи де тутықпарақ еди.

(«Қырық қыз» дәстаны)

Дәреже формалы келбетликлер классик әдебият ўакиллери, халық шайырлары дәретиушилигінде сәйкес стильлик зәрурият ушын пайдаланылыу арқалы да өзиниң көркем шығармалық қолланылыу өрисиң кеңейтип, жаңартып келди.

И.Юсупов шығармаларында келбетлік дәрежелери эмоциональ-экспрессивлик мәни беріу ушын хызмет етеди. Шайыр

дәреже формалы келбетликлерди және олар арасындағы нәзик стильлик, синонимлик қатнастарды зәрур орынларда көркем сүүретлеудің морфологиялық куралы сыпатында пайдаланады хәм олардың көркем әдебиятта қолланылыу өрисиң әдеуір кеңейтеди.

а) Пәсейтиу дәрежеси. И.Юсупов шығармалары тилинде -лау/-леу қосымталы пәсейтиу дәреже келбетликлери ушырасады:

*Жол бойында қалды әулийешилик,
Жеңил минез, осамаслау бир жигит
Мархум жатқан достың тойға шақырды,
«Жүрсен-ә, жора!» деп ойнап бақырды.*

(«Мәңгилик»)

Адамның минез-қулқ, қасийетине тән белгини билдиретугын есер, ойсыз, тентек, осамас усаған бир синонимлик қатардан осамас келбетлигине -лау қосымтасын қосыу арқалы «Жеңил минез, осамаслау бир жигит» қосық қатарынан шығарма қахарманының характерине берилген дәл сыпатламаны көриу мүмкин. Шайыр, сондай-ақ, пәсейтиу дәреже қосымталары арқалы рәнбе-рән стильлик мәнилери, қосымша эмоциональ-экспрессив бояуларды беріуге, сол арқалы пүтин пикирди функциональ-стильлик жақтан күшейтиуге ериседи:

*Хәр кимнің бар әззи жери өзиниң,
Шортанымдай аңқылдақлау халықнан.*

(«Қарақалпақты көп мақтама қозимше»)

*Билимсізлеу жақларыңды,
Мен айтпасам, ким айтады.*

(«Ауыл, ауыл!»)

Қатнастық аңқылдақ келбетлиги - лау қосымтасы арқалы белгиниң күшсизлигін, пәс екенін көрсетип сүүретленип атырған объектти – халықты контекстте қосымша ренклер менен сыпатлап, оған автордың субъектив қатнасын да қоса сәулелендирип тур. Билимсізлеу келбетлигінде белгиниң еле де толық емеслигін көрсетиу менен бирге сөз шебери оны оғада кең – басқа да қосымша мәнилери – миллий колоритти,

халқымыздың жеке өзіне тән психологиясын образлы түрде көрсетеді. Бул жерде билими төмен мәнісі емес, ал сада, ақ кеуіл сыяқты мәнілер түсиниледи.

-Ырак/ - ирек, - рак/ - рек хәм - лаў/ - леў қосымталары менен келген келбетликлер шайыр поэзиясы тилинде затларды сыпатлаўда бир-биринен стильлик нәзик парқлары менен ажыралып, ой-пикирге, контекст руўхына, қосықтың буўын санына сай пайдаланылады:

*Ийниң тийсе пүтинирек кийимге
Шешип жасптың оны бөтен ийинге.*

(«Бердаққа»)

Пәсейтиў дәрежесин жасаўшы - ғыпш / -гиш, - ғылт, -шыл / -шил хәм т.б. қосымталар да поэтикалық контекстте өзиниң семантикасынан тыскары портрет, пейзаж жасаў, объектлерди көркемлеп семантика-стильлик курал хызметин атқарады:

*Көгис гүли Буўрабайдың көлиндей,
Сарғыш жийек тыңда тискен егиндей.*

(«Сұлыў екен Алма-Атаның қызлары»)

*Қызғыш бир тартары от қусап лаўлап,
Желбирер көргенниң көз нурын аўлап.*

(«Актрисаның ығбалы»)

*Қызғыш алма суўын жыыйп,
Жүзине қойған ба қуйып?*

(«Романтика»)

*Бозғылт көкте ай сәўлеси ақырын,
Жақтырады жолдың қарлы тақырын.*

(«Жолдас мугаллим»)

*Көкте қуяш нур қуйғанда күлимлеп,
Бирте-бирте көкшиң дөңген сай-сала.*

(«Жолдас мугаллим»)

Солай етип, шайырдың шығармалары тилинде келбетликтин пәсейтиў дәреже жасаўшы формалары түрли стильлик өзгешеликлер менен ажыралады хәм сөз шебериниң хәр қандай сөзди, форманы орынлы таңлап қолланатуғын өзиниң жеке стилине ийе қалем ийеси екенин көрсетеди.

б) Арттырыў дәрежеси. Бул дәрежениң тийкаргы көрсеткиши – ең күшейтиўши сөзи. Арттырыў дәрежеси белгиниң, сапаның ең жокары, ең шетки, ең сонғы шекке жеткенин, ақырғы дәрежесин хәм оннан ары және дәрежеленбейтуғынын билдиреди. А.Хаметова ең сөзин жүдә сөзи менен салыстырып: «жүдә тек гана күшейтеди, ал ең күшейтеди хәм оны ең жокары шекке жеткереди»³⁵ деп дурыс көрсетеди.

Ең сөзи аркалы жасалған арттырыў дәрежели келбетликлер поэзияда сүўретленип атырған зат, адам, ўақыяларға тән белгилерди айқынлап, ажыратып көрсетиў менен бирге қосымша субъектив, эмоциональ-экспрессивлик бояўларға да бояйды. Шайыр шығармаларында ең күшейтиўши сөзи менен жасалған арттырыў дәрежели келбетликлердиң стильлик қолланылыўы хәр кыйлы. Мысалы:

*Ең найызлы ақшамлардың бири еди,
Хаўа сондай ашық, самал да сам-саз.*

(«Бул ақшам жұлдызлар сондай ири еди»)

*Адамның ең әззи жери усында,
Өз Ұатанын таслап кете алмас екен.*

(«Ариат элегиялары»)

Белгиниң ең жокары дәрежесин, шегин көрсететуғын арттырыў дәрежели келбетликлерди аўыспалы мәниде, гейде аўыспалы мәнидеги атлықлар менен дизбеклеп қолланып шайыр шығармаға үлкен тәсирлилик береді. Мысалы:

Нәресте – ол адамның ең үлкені.

(«Нәресте»)

*Сен бизиң бағымыздың гошишақ булбили,
Сәнли сахнамыздың ең сұзыў гүли.*

(«Актрисаның ығбалы»)

Шайыр субстантивлескен үлкен келбетлигин аўыспалы мәниде қолланып, ол аркалы нәрестениң еле гиршиксиз, пәк жүреги, еле бийғам, сап, таза нәрестелик кеўли менен басқалардан үлкен, үстем болатуғынын айрықшалап көрсетеди хәм ең күшейтиўши

³⁵ Хаметова А. Көрсетилген авторефераты, 6,7-8-б.

сөзи менен усы белгини арттырып оқыўшының дыққатын еркисиз аўдаратуғын тәсирлиликти әмелге асырады. Түркий тиллерде үлкен сөзиниң уллы деген мәнини де бере алатуғынын есапка алсақ, бул сөзди шайырдың қандай хызметте және қандай мақсетте қолланғанын аңлаў қыйын емес. Ең сулыў дегенде белгини шеклеп, ажыратып, айрықшалап, көркемлеп көрсетиўши мәнилер жәмленген. Шайыр поэзиясы тилинде шығыс сепликли жәмлеў алмасығы менен келбетликлердиң дизбеклесийинен жасалған арттырыў дәрежели келбетликлер де бар:

*Ең жақсы жер бар десе бул дуньяда,
Ол өз елиң хаммесинен зияда.*

(«Төк таўындағы ойлар»)

Солай етип, арттырыў дәрежели келбетликлер И. Юсупов шығармалары тилинде пайдаланылған морфологиялық кураллардың бири болып есапланады.

Дым, жүдә, оғада, наятый, орасан, күтә хәм т.б. күшейтиўши сөзлер менен дизбеклескен келбетликлер шайыр поэзиясы тилинде белгили орын ийелейди. Арттырыў дәрежели келбетликлер хәр қыйлы, гейде аўыспалы мәнилерде жумсалады. Мысалы:

*Гейде күлер мениң үстимнен,
Сөзге сараң, гейде дым туйық.*

(«Монтер бала сым тартып келди»)

*Турсы шатақ,
Жүреги де дым тар оның үстине.*

(«Актрисаның ығбалы»)

Шайыр дым күшейтиўши сөзи менен ғана, бир, ғой хәм басқа да бирликлерди дизбеклеп қолланып, хәр қыйлы стильлик мақсетлерде – ирония, мыскыл хәм т.б. пайда етиў ушын пайдаланады. Мысалы:

*Айтсақ, «мақтадың» деп бәлки кейирсиз,
Сиз бар ғой, дым ғана кишипейилсиз...*

Енди не деп едиң. Кебиўи сөзсиз.

Бирақ сиз хәдден тыс кишипейилсиз.

(«Еркин озек»)

*Түриң убыжықтай, үкили көзиң,
Дым бир зыянатсыз қуссаң-аў өзиң.*

(«Баймұлыға»)

*Хаў, қонақ, жамбаста көпшик пәс ғой дым,
Және бийиклетип бирин қойын ал.*

(«Қарақалтақстан күтеди сени»)

Күшейтиўши сөзди субъектив баға беріўши ғана жанапайы менен ирониялық сезим туўдырыў ушын қолланады. Бунда сөйлеўшиниң характери де ашып бериледи және субъектив қатнас та аңланады. Күшейтиўши сөзге бир сөзи дизбеклескенде белги жүдә күшейтип бериледи және сөйлеўшиниң субъектив-модальлик қатнасы – жағымсыз эмоция билдириледи. Соңғы мысалда да белгини дәрежелеўде қосымша субъектив-модальлык мәни бар. Шайыр поэзиясы тилинде басқа күшейтиўши сөзлерге салыстырғанда дым сөзи қосымша эмоциональ-экспрессивлик бояўлар менен жүдә өнімли қолланылады.

И.Юсупов арттырыў дәрежели келбетликлерди жеке стильлик мақсетте өзінше пайдаланып, оған қосымша мәнилик бояўлар береді. Рус тилиндеги күшейтиў мәнили «совсем» сөзин қолланып, контекстте қосымша эмоциональ-экспрессивлик мәни пайда етеди, шығарма руўхына хәзил, юморлық сыпат береді.

Бирақ, меннен шығармекен кандидат?

Шайырлықтың жолы «совсем» бөлекдур.

(«Биз – мугаллим, Сабыр, Досжан – директор».)

Шым күшейтиўши сөзи рең билдириўши келбетликлерден кара, қызыл, ақ, көк сөзлери менен дизбеклесип белгиниң қанық, тойғын ренин аңлатып, оны нормадағы белгиден күшейтип көрсетеди хәм интенсив форма менен синоним болады, сондай-ақ күшейтиўши сөзлер менен жүдә жақын семантикалық хызметте жумсалады³⁶. И.Юсупов усы сөз бенен берилген арттырыў (күшейтиў) дәреже аркалы аўыспалы мәниде оғада терең, өткір эмоциональ-экспрессивлик бояўлар менен тәсирлилик дәретеди:

³⁶ Абдуллаев Ф.А. Көрсетилген мақаласы, 142-б.

Басындағы қурашындай
Ығбалың шым қара еди.

(«Орденли халқыма»)

Шайыр метафоралық мәнидегі шым қара арттырыу дәрежесін аса шеберлікпен пайдаланады. Бұндай терең мәни дым, жүде, оғада хәм т.б. күшейтіуші сөзлер менен шым қара түрінде аңлатылған дәрежеде берілмеуі мүмкін, бұл орында интенсив форманы қолланыу да биймәнилікке алып келген болар еди. Сөз устасы күшейтіуші сөзлерге тән нәзік мәнилік, стильлік бояуларды жүде шеберлеп пайдаланады. Шым қара ренинің қарақалпақ халқының миллий бас кийими – қураш пенен, оның рени менен салыстырыла қолланылыуында терең мәнилер жатыр. Буннан шайырдың қысқа сөзлер менен, хәр бир сөздің форманы, ондағы хәр бир мәнилік, стильлік нәзік реңклердің дурыс, тапқыр шайырлық талғам менен танып, кең мәнилердің образлы сәулелендіриуідегі шеберлігі, көркем сүүретлеуде жаңалыққа умтылыушылығы айқын көрінеді.

Қызылренинің ашық түсін беріуде ал сөзі пайдаланылады. Бұл сөзде эмоциональ-экспрессивлік мәни басым, сонлықтан көркем шығармада, әсіресе, портрет жасау үшін кең қолланылады. М.Содиқова бұл сөздің ашық қызыл түсті билдирип, өзбек тилинде, поэтикалық лексикада көп қолланылатуғынын атап көрсетеді³⁷. А.Хаметова оның қызыл сөзінен басқа да рени билдириуші сөзлерден алдын келип, қосымша модальлық мәниге ийе болатуғынын тастыйықлайды³⁸. И.Юсуповтың поэзиясы тилинде ал сөзі менен жасалған күшейтіу дәрежелі қызыл келбетлігі өзінің тийкарғы мәнісіне қосымша жағымты эмоцияны билдирип, эпитет сыпатында шебер жумсалып, үлкен образлылық береді:

Қарелтер, қара көзин
Сүзгенде, ал қызыл анар
Ышқы отында күтип жанар.

(«Өзбекстан»)

³⁷ Содиқова М. Көрсетілген мийнети, 78-б.

³⁸ Хаметова А. Көрсетілген авторефераты, 19-б.

Ол хасыл келбетлігі менен қолланып мол, таптырмайтуғын, бақалы, сийрек ушырасатуғын байлық мәнилерін аңлатады:

Әл хасыл малына кәруан таба алмай,
Сегбир тартқан кәруанбысаң, несең, сен?

(«Мақтымқұлының жолына»)

Келбетліктің интенсив формасы поэзия тилинде жүде өнімлі қолланылып, сүүретленетуғын объектти айқын, көркем, образлы белгилер менен тәрийпләуші сүүретлеу қуралы хызметін атқарады. «Бууын қосарланыуы сөз мәнісін нақ жеткеріудің ғана тәсили емес, соның менен бирге оннан келип шығатуғын экспрессияны күшейтіудің, сөйтип, тыңлаушы ямаса оқыушы тәрепинен зәрүр ассоциацияның тууылыуына жағдай жасаудың да тәсили. Интенсив формалы келбетлік белгини күшейтип көрсетиу менен бирге мәнилік жақтан кеңейтип, эмоциональ-экспрессивлік бояулар да бере алады. Ондағы бұл мүмкиншилік поэзия тилинде көркем образлылық жарататуғын қуралға айналады. Келбетліктің интенсив формасын И.Юсупов көплеген мәнилік бояуларда пайдаланады:

Татлы турмыс қайнар, әне, түн демей,
Ай жүзеді көкте аппақ теңгедей.

(«Жолдас мугаллим»)

Аппақ май шайнайсаң өмириңше, жаным.

(«Актрисаның ығбалы»)

Аппақ интенсив формалы келбетліклерінің контексттегі мәнилері теңдей емес: бириншисінде белгини күшейтіу менен бирге эмоциональ-экспрессивлік бояу, белгини айрықшалап, айқынлап көрсетиу мәнісі басым, екіншисінде күшейтіуші мәни бар. Шайыр интенсив формалы келбетліклерді ауыспалы мәнилерде пайдаланып, шығармаға өткір, тәсірлі, образлы сыпат ендіреді, поэтикалық мәни менен сүүретлеу қуралларының хызметін жүклейді. Мысаллар:

Көрдим дәрьялардың бойын көк-көмбек,
Көрдим гүл төселген жағалауларды.

(«Дала әрманлары»)

Адасқанның артына бақ, не шара!
Намыссызбан, жүзім, кеуілім қап-қара.
(«Жалдас мугаллим»)

Түнлерде кондирип мени күш пенен
Қойнымда жатасаң мұп-мұздай болып.
(«Жалғызлық»)

Сап-сау перваларды сымдай тоздырып,
Дым қызбаған Есенбайды қыздырып.
(«Газитсең»)

Оннан кейін шық малынған таңда алдымда,
Жоңышқалықта сен сап-сары гүл болып питтің.
(«Ұаһин»)

Қыз тып-тыныш ойға батып қалды да,
Бір бұрымын артқа қағып салды да.
(«Жалдас мугаллим»)

Биринші мысалда қосымша – метонимиялық мәніде, екіншісінде метафоралық мәніде, үшіншіде метафоралық эпитет, ал соңғысында эпитет хызметінде жумсалып, поэзия тилинің көркем-образлылық талаптарына сай авторлық айтылажақ ой-пикирдің оқыушыға тәсірлі, көркем жеткеріліп беріліуін пайда етіп тұр. И.Юсупов бұл форманы синоним келбетліктерде қолланып, көркем образ дөретсе, антонимлік қатнас арқалы антитезалық усылда күшли эмоциональ-экспрессивлік мәнини жүзеге шығарады:

Шәхәрлер тым-тырыс, жым-жырт далалар,
Қаплап кетти қарабарақ, соралар.
(«Посейдонның гәзеби»)

Қалтағың қап-қара, көкірегің аппақ.
Сый-хұрмет шапаны бойыңа шап-шақ.
(«Және Жәйхун болып ақтың да келдің»)

Қып-қызыл интенсив формалы келбетлиги аұызеки сөйлеу тилинде қып-қызыл өтирикши, қып-қызыл мәс хәм т.б. сөз дизбеклеринде келип, белгиниң жүдә күшли дәрежесин жағымсыз эмоцияда көрсетеди хәм дым, жүдә, күтә, оғыры хәм т.б. күшейтіуши сөзлердің эмоциональ-экспрессивлік синоними болады. Шайыр бұл сөзди деретиушилигинде өз шеберлигине

сәйкес жеке стильлік хызметте пайдаланады, ондағы алтын, байлық мәнилерин күшейтип, оған қосымша жүдә мол, оғада көп байлық мәнилерин аңлатыу хызметинде пайдаланады.

Хәтте, мәрмер тасың, боян тамырың,
Қып-қызыл валюта болар, жиситлер.
(«Базар жолында»)

И Юсупов интенсив формалы келбетликти тәкирарлап қолланғанда ўақыяның көркем картинасын жаратады, оны образлы көрсетеди, сондай-ақ, тәкирар келбетліктер арқалы ўақыялар, затлар, қахарманлардың сыпатлы белгилерин сүүретлейди:

Сестралар шуулап улы-тасырлы,
Қууып келер атпақ-аппақ қуындай.
(«Қишқын»)

Сөзиң бәрхә илмек-илмек.
(«Акация гүллеген жерде»)

И.Юсупов келбетликтің арттырыу (күшейтіу) дәрежеси формаларын түрли стильлік хызметтерде – аұыспалы, қосымша эмоциональ-экспрессивлік мәнилер менен қолланып, бунда шайырдың сөз таңдау хәм оны қолланыудағы стили дараланып туралы.

в) Салыстырыу дәрежеси. Шығыс сеплиги арқалы жасалған салыстырыу дәрежели келбетліктер И.Юсупов шығармаларында өзиниң тийкарғы салыстырыу мәнисине қосымша теңеу, аұыспалы мәни, хәзил, ирония хәм т.б. ушын хызмет етеди. Мысалы:

Жылан ким? Ол сууық тек көрер көзге.
Жат-жамай қасында жылан да сөз бе!
Жыланнан көп есе күшли қәхәри,
Жылан зәхәринен өткір зәхәри.
Жылан бір кесеклик, басқа не қылар!
Жат-жамай қаныңды теспестен сорар.
(«Актрисаның ығбалы»)

Жоқ, Арыұхан, түсин, шын айтын турман.
Танның нурынан да жақтысаң маған.
(«Актрисаның ығбалы»)

*Маған зибан бердің жұрттан зияда
Хақнус киби ғә тирилип, олсин деп.*
(«Әжинияздың монологы»)

*Арба айдаған Қосымбет таз,
Бұл шофёрлар оннан да саз.*
(«Авария»)

Шайыр синоним келбетликлерди қолланып, мәни өткірлігін күшейтип, градациялық усылда сүүретлесе, гейде шығыс сеплигиндегі көмекши сөзди белгини күшейтип беріуі ушын өзгеше бир усыл сыпатында пайдаланады:

*Хәтте, өлимнен де батыр, жигерли,
Бұл қандай көк өжет адамлар өзи?*
(«Дала әрминлары»)

*Жұрт гүлесип көтермелеп баратқан,
Бұл арбаның жолы дымнан жинишке.*
(«Даңқ арбасы»)

И.Юсупов «Хийуалы гөззал» қосығында бұл дәрежени стилистикалық усыл менен шебер, жанаша пайдаланады. Келбетлик дәрежесиниң қайталанып қолланылыуы мәнини күшейтиуши, лирикалық қахарманның ишки дүньясындағы бир қалатты, толғаныс, сезимди тастыйықлаушы, шығармада образлылықты дәретіуши стилистикалық курал хызметин атқарады:

*Қыя-қыя баққан хийуалы гөззал,
Бішқыңда жанбаған – жанған да жаман,
Пәруаналар өзін отларға урған,
Дәртің жаньп турған шамнан да жаман,
Зулымлығы қанжар кирпичлериниң
Пәрман етер Хийуа ханнан да жаман,
Қафыз Ширазийдың сизын йығлатып,
Апаң сулыу болған сеннен де жаман.
Сениң ақ жүзиңди сүйген жигитлер
Қызғанбай айтаман – дымнан да жаман.
«Қарындасым» десем тилим алмадың,
«Мийман гоі» деп мийрибанлық қылмадың,
Сәмендерди не күлгерге салмадың,
Ибрайымның халы оннан да жаман ...*

Компонентлер арасындағы көп, гөре хәм т.б. сөзлер ырак/-ирек, -рак/-рек, -лау/-леу формалары менен салыстырыу, тенеу, юморлық мәни хәм т.б. ушын қолланылады:

*Сондай жүреклер бар дүньяда бирақ,
Күши ағыстан да көп зыятырақ.*
(«Актрисаның ығбалы»)

*Бұл кисини көзге мақтаудан гөре
Пайдалырақ минин тауып сөккениң.*
(«Қарақалтақты көп мақтама көзимше»)

*Палекеннен аррағырақ
Бир қәстерли шөп болады.*
(«Сеуіл» менен «Сек» баязы)

Солай етип, көркем сөз устасы И. Юсупов шығармаларында келбетлик дәрежелери уақыялар, портретлер, пейзажлар, характерлерди хәм т.б. образлы, көркем етип сыпатлап, объектив дүньяны, табиат гөззаллығын, адам жанын, оның рууэхый кеширмелерин, инсан турмысын образлы, көркем сүүретте ашып беріуге хызмет етеди.

2. Субъектив баха формаларының стильлик хызметлери

Келбетликтин субъектив баха формаларын көркем шығармада қолланыу дәстүрлери де фольклордан басланады. Оның жанрларында бұл формалар стильлик мақсетлерде хәр қыйлы зат белгилерине субъектив-модальлық қатнасты билдириу, шығарма тилиниң көркем-сүүретлигин, тәсиршенлигин тәмийинлеу хәм т.б. ушын жумсалады. Мысалы:

Көкаман деген маңлайы қара бир күүқыл еди.
(«Алпамыс» дәстаны)

*Не бийиклер гез келсе,
Нардай диге бүгегор,
Қарындасының айтқанын,
Қурандай-ақ көрипти.
Қәсийети гәухардың
Сопыңдайын жақсы еди.*

Енди халыққа барғаннан,
Артықты батыр өлгенің,
Аузына сыймады,
Құрттай гана тиллери.
Не бир гана жас жанды,
Қарқыратып шалады.

(«Қырық қыз» дәстаны)

Келбетликтің субъектив баға формасы субъекттің зат белгисине жеке қатнасын билдиреди. Көркем шығармада бұл форма үлкен көркемлік, образлылық жаратыу мүмкіншілігіне ийе. Зат, ұақыя, қахарманлар, олардағы түрлі белгилер, өзгешеликлер субъектив баға менен сүүретленгенде, өткір эмоциональ-экспрессивлік мәнилер келип шығады. И.Юсупов шығармаларында келбетликтің субъектив баға формасы өзине тән өзгешеликлерине ийе болып, ол синтетикалық (-ша /-ше қосымтасы) хәм аналитикалық (-ды/-ди, гана, -ау, -ай, -ақ жанапайлары хәм жанапайлық хызметтеги сөзлер) усыл арқалы билдирилип, сүүретленип атырған объект, зат белгилерине түрлі субъектив-модальлық қатнасты аңлатады, эмоциональ-экспрессивлік мәни береді, жағымлы я жағымсыз эмоцияны сәулелендиреди, белгини және де бөрттирип, күшейтип көрсетиу ұшын хызмет етеді.

- Ша/ - ше қосымтасы келбетлик, рәуиш жасаушы хәм атлықтың субъектив баға формасын жасаушы -ша /-ше формалары менен омоформа³⁹. И.Юсупов бұл қосымтаны келбетликке жалғап қолланыу арқалы оның семантикасындағы нәзік мәнилик реңклерди жүдә шебер жүзеге шығарады, шайыр зат белгисине түрлі эмоциональ-экспрессивлік мәнилер жүклеп, қосымша субъектив-модальлық қатнасты да сәулелендиреди, сондай-ақ ол затқа қатнасты да аңлатады. - Ша /-ше қосымтасы жағымсыз эмоциональ қатнастарды да қоса сыпатлап, астарлы мәнилерди билдиреди, образлылық, тәсиршендик пайда етеді. Мысалы:

Тоғыртқасы тозды жап хәм салманың,
Өңеиш өзгеше, тас екен жаның,
Сол жүристен өлмей аман қалғаның
Жүримиң бар екен еле, Әскербай.

(«Әскербайға»)

Заманымыз таза болған соң енди,
Кийимлер де көшкен жанаша түрге.

(«Шөгирме»)

Шайыр өңешти (мәскүнем адамның өңешин) өзге деуден гөре, өзгеше деп сыпатлауды күтә дурыс таңлайды, яғный -ше қосымтасы арқалы ирониялық мәнини береді. Жанаша келбетлигин жана түрінде қолланғанда -ша қосымтасы контекстте жүзеге келтирип турған қосымша субъектив-модальлық қатнас, эмоциональ-экспрессивлік мәни жоғалып кеткен болар еді.

-Ды / - ди, -ты/ -ти жанапайлары шайыр поэзиясы тилинде стильлик мақсетлерде жумсалып, қосымша эмоциональ-экспрессивлік хәм субъектив-модальлық мәнилерди бериуде үлкен хызмет атқарады. Мысалы:

Хәр кәсип өзінше қыйынды бәлки,
Бирақ дым жапакеи журналист халқы.

(«Газитсең»)

Сенсиз кеулим бөктергиси ауықты
Дослар гүрриңдескен ақшам зауықлы.

(«Сәубетли ақшам»)

Бизлерге бийтаныс бұл елдің халқын,
Шетинен бай деп мен айта алмайман.
Байы – бай, жарлығы – жарлдыды, бәлким,
Бай еллер хәм қалый болмас ондайдан.

(«Алыс Малайзия кешелерінде»)

«Саған ойын менен гүрестің парқын,
Билу бұл турсыңда қыйынды, бәлким».

(«Актрисаның ығбалы»)

Қыйын, ауық, жарлы келбетликлеріндеги - ди жанапайы болжау, тастыйықлау мәнилерин билдирген болса, соңғы мысалда мысқыл мәнисин аңлатады.

³⁹ Мусабеева Ф.М. Стилистика имен существительных в современном казахском языке. Автореф. докт. дисс., Алма-Ата, 1974, с.23.

Келбетликтин субъектив баха формаларының көпшилиги әдбиятларда гана ажыратыў-шкелеў жанапайы арқалы билдирилетуғыны айтылса да, бул жанапайдың семантикасы, хызметлери терсецирек изертленбегенликтен ол ҳаққында пикирлер де ҳәр қыйлы. Бул сөз аффикс, морфема, жанапай сыяқлы терминлер менен аталады. Өзбек тили лексикологиясында, өзбек тилинің стилистикасында оның семантикасы, эмоциональ-экспрессивлик мәни билдириўи әдеўир кең ашып берилген⁴⁰. М.Содиқова бул жанапайды келбетлик пенен колланылғанда «зат белгисин бир аз пәсейтиў, жумсартыў, еркелетиў, жақтырыў мәнилериңде субъектив бахалайды ямаса улыўма затқа, адамға болған унамлы (жағымлы) мүнәсийбет мәнилериң аңлатады»⁴¹ – деп көрсетеди. Э.Қиличев «келбетлик түбирлерине қосылғанда гана жағымлылық, кишилик мәнилериң сәўлелендириў менен бирге унамсыз (жағымсыз) белги мүнәсийбетлериң де сәўлелендирип келиўи мүмкин»⁴² – деп жазады. Бул бирлик келбетликтин субъектив баха мәнилериң билдиретуғын тийкарғы формалардың бири болып, ол келбетликке дизбеклесий арқалы оның мәнисин пүткиллей, түп-тийкарынан өзгертип жибермейди, ал оған қосымша эмоциональ-экспрессивлик реңклерди, бояўларды берий менен бирге сөйлеўшиниң жеке – унамлы ямаса унамсыз қатнасын, бахасын, мүнәсийбетин билдиреди. Оның хызмети, қолланылыўы, семантикасы жүдә қоспалы, ол бир ўақыттың өзинде белгини үлкейтип я киширейтип, эмоциональ-экспрессивлик реңк пенен жаман я жақсы қатнаста сыпатлай алады.

Келбетликтин субъектив-модальлық мәнилери, соның ишинде, гана жанапайы да көркем шығармада, поэзияда түрли қосымша реңклерди, рәнбе-рең эмоциональ-экспрессивлик бояўларды, қосымша ҳәр қыйлы субъектив-модальлық мүнәсийбет, қатнастарды билдиреди. Сонлықтан, Х.Қурбатов усы жанапайдың

⁴⁰ Өзбек тили лексикологияси. Тошкент, 1981, 169-170-б.; Өзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983, 107-б.

⁴¹ Содиқова М. Көрсетилген мийнети, 47-48-б.

⁴² Қиличев Э. Өзбек тилинің амалий стилистикаси. Тошкент, 1992, 35-б.

поэзиядағы хызметин терең бахалап, халық қосықларында оның жағымлылық сезим билдириўши экспрессивлик реңклерин дурыс көрсетеди: «В старинных протяжных народных песнях одинарные, двойные или тройные частицы – *кай*, – *кәй*, *гына*, *гена*, *кына*, *кена*, *да гына*, *да гена*, *та гына*, *тә гена*, *лай*, *ләй* и т.д. после прилагательных заполняют не столько ритмическое зияние (что совсем нельзя отвергать), а скорее всего выражают чувство нежности к изображаемому (этот экспрессивный оттенок исчезает, если отбросить их):

*Кара да гынай урман, караңғы төн,
Яхшы атлар кирәк үтәрә...*

(*Иске кара урман*)⁴³

И.Юсупов өз шығармаларында келбетликлерге усы жанапайды дизбеклеп қолланып, белги мәнисине қосымша киширейтий, сүйсиний сыяқлы субъектив баха реңклерин береді:

*Хәм оның жасыл баўрында
Кишкене гана бир жай бар.*

(*«Термоитов турған үйде»*)

Пәс гана тар сакля кийш төселген.

(*«Дагыстан таўларында»*)

Жуныны гана дәскеси балды.

Дунья қайда жатқан артып.

(*«Акация гүллеген жерде»*)

Шофер дос та кесент бермес сулыўдың

Шийрин гана қыялыша ойлаған.

(*«Жолдис мугаллим»*)

-Аў жанапайы да шайыр поэзиясы тилинде келбетликлерге дизбеклесип қосымша эмоциональ-экспрессивлик мәни хәм ҳәр қыйлы субъектив-модальлық қатнастарды билдиреди. Олар келбетликке мәнилик жақтан түрли реңклер, бояўлар қосады. Мысалы:

Ай-хай, қудиретли-аў халықтың санасы.

(*«Булбил уясы»*)

⁴³ Қурбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. Москва, 1972, с.105.

*Тәуір-ау месткомның бары,
Ең болмаса төлер жары.*

(«Дууай сәлем батсып бизден»)

*Ах, бұл тарқатылған шапшаң өрими
Хәм бұл зарлау жанға таныс-ау сондай.*

(«Оссуарлар»)

*Қарап тұрсаң ой жиберит,
Ауыл жақсы-ау ырасында.*

(«Сағалаяқ»)

*Жыллар ушар бизди баслап илгери,
Көз әйнекли қарт ийең бір күнлери.
Сени көрип кеттик тисип кекиштит,
Қызық-ау сол жас баладай күлгени.*

(«Сүўрет альбомына»)

Ғана жанапайы құдиретли келбетлигине қосымша күшейтіу, таңланыу, сүйсиніу, тәуір келбетлигине хәзил, таныс келбетлигине ашыныу, аяныш (ол сондай алмасығы арқалы және де күшейтилген), жақсы келбетлигине тастыйықлау, қызық келбетлигине таңланыу сыяқлы субъектив баға, модальлық мәнилер жүклейди. Шайыр оны жағымсыз, унамсыз мәниде мысқыллау, ирония ушын персонаж тилинде шебер пайдаланады. Мысалы:

...Әйтеуір де, бет орамалың қызыл-ау.

(«Мәңги булақ»)

*Бирақ партияның «қырағы» көзи
Япырмай, соныңдай шалғыр-ау өзи...*

(«Шымбай жолларында»)

«Көркем сүўретлеуде дәреже көрсеткішли хәм модаль формалы келбетликлерди бир-бири менен дизбеклестирип қолланыу ашық картиналар, әжайып портретлер дәретиу имканын береді»⁴⁴. Шайыр бұл имканияттан да утымлы пайдаланалы. Мысалы:

*Хәзир жигит болып ержеткен шығар,
Оғада корикли еди-ау киши ұлы!*

(«Посейдонның гәзеби»)

*Ес билгели тил жатырқап көрмедим,
Бирақ сен дым жақынсаң-ау жанымға.*

(«Ана тилиме»)

- Ай, - ақ жанапайлары да таңланыу мәнисин билдириу шын қызмет етеди. Бунда сөйлеушиниң қатнасы айқын көринеди, антитеза усылына тийкарланған жағдайында мәниниң және күшли берилиуин көриуге болады:

*Айтпақшы, мен сонда анау кемпирди
Дым унатып қалдым. Ой, шимансыз-ай,
Ишек-силемизди қатырды-ау сондай...*

(«Актрисиниң ызбалы»)

Қарақалпаққа

*Атың бар төрт буғыннан,
Айтарда тилге ауыр.
Өзиң қириттай-ақ халықсаң,
Дәстуриң пилге ауыр.*

Ғой жанапайы белгини тастыйықлау ушын қолланылады:

Халық деген жақсы ғой өлини сыйлар.

(«Сорша»)

Айырым алмасық сөзлер, тийкарынан, сорау-қатнас алмасықлары жанапайлық қызметте келип аналитикалық усылда келбетликтің субъектив баға мәнилерин билдириу ушын пайдаланылады. Қандай, қанындай алмасықлары мәнини күшейтип, зат белгисине сөйлеушиниң қатнасын, жеке бағасын көрсетип, хәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик бояулар менен жұмсалады:

*... Қандай жарасықлы, жигитим ерлеп,
Қасарысса қас душпанды урғаны.*

(«Жынысымды жырлайман»)

Қара, қандай сұлыу думанлы таулар!

(«Тау жолында»)

*Бәлент ырашына мен миндим тағы,
Қандай ысық туған жердің қушағы.*

(«Кегейли»)

⁴⁴ Қиличев Э. Көрсетілген мийнеті, 35-б.

«Хэтте, олимнен де батыр, жигерти,
Бул кандай көк өжет адамдар ози?».

(«Дала эрманилары»)

Уйқыңды гүзетер жұлдызлар шамы,
Канындай ләззетли жаздың ақшамы.

(«Пәлекли қоста түней»)

Ах, канындай көркем Хунзақ жоллары!

(«Амира азаптары»)

Турдым мен де көзім қызып,
Ах, канындай жақсы олим.

(«Тумарис»)

Қандай жарасықты, қандай сулы, қандай ысық дизбеклерінде қандай алмасығы белгини күшейтип көрсетип, субъекттиң жағымлы эмоциясын – сүйсиниуди билдирсе, қандай көк өжет дегенде таңланыу менен коса ашығуланыу, гәзепленуиу мәнили жағымсыз эмоция бериледи. Қанындай ләззетли, қанындай көркем дизбеклеріндеги қанындай алмасығы да белгини күшейтип, сүйсиниуди аңлатады. Ал, қанындай жақсы деген бирлик өлимге байланыслы қолланылып персонаждың рухый қалатын сыпатлау мақсетинде шебер пайдаланылған. Қандай алмасығына салыстырғанда қанындай алмасығында тәсирлилик басым. Бундай дизбеклердеги инверсияда тәсиршенлик және де күшли болып, жағымлы эмоцияның, субъектив баҳаның артық дәрежеси тастыйықланады. И.Юсупов бундай бирликлерди де өзінше, шебер пайдаланады:

Балалардың пейлин аңлар күлимен,
Муғаллим де сүйкімти еди қанындай.

(«Жалдас муғаллим»)

Сонда қонышыма сүйкенип әстен,
Оятып жиберген ким екен десем,
Мелле жүнли Мускат екен, жәниуар,
Қандай ғана жақсы ийтине шекем.

(«Булбил уясы»)

Қанындай шырайлы шеңгел гүлзери!

Жупқа орамал жайып кеткендей қызлар.

(«Булбил уясы»)

Сондай, сонындай алмасықлары да жанапайлық хызметте келип косымша субъектив баҳа мәнилери менен қолланылады:

Бул сондай ажайып базар болажақ,
Жәхән саудасына барып салажақ.

(«Базар жылында»)

Жигит, абайлы бол, бул сондай бийик,
Мингенди озиң билмей қаларсаң.

(«Хамал»)

Еркин айтты: «Кешириң, ақынман» деп,
«Қырғызларға мен сондай жақынман» деп.

(«Қырғыз ГАИ Еркинге честь береди»)

Халықты сорады сонындай аңил,
Көз жасларын тыйды жетим хал жесир.

(«Аяз қала»)

Бундай алмасығы келбетлик пенен қолланылғанда күшли эмоциональ-экспрессивлик мәни дөретип, белгини және де күшейтеди, сөйлеушиниң унамсыз қатнасын, баҳасын сәулендириу – мысқыллау, түйреп сөйлеуди көрсетиу үшін жумсалады:

Ал әкеси отыр «были» етпей бунда,
Көрмедим бундай арсыз әкени...

(«Актрисиниң игбалы»)

Қанша, сонша, қаншелли, соншелли алмасықлары да жанапайлық хызметте белгиге сөйлеушиниң жеке сыпатламасын беріу, белги мәнисин және де арттырып көрсетиу мақсетинде пайдаланылады:

О, ол усы исеним менен
Қанша йошлы, қанша кунли еди.
Дунья сонша сулыу коринди маған
Нәзер салсам жасыл кошкинен сениң.

(«Бозитаудың жолындағы тоғайлар»)

Мен қаншелли гөззал еллер көрмедим.

(«Пошша торғайға»)

Шайыр поэзиясы тилинде сол алмасығы да субъектив-модальлық мәни беріуге хызмет етеди:

*Сол иштен қартайып туған жасларға
Жасарыудың жолын айтарсаң деймен.*

(«Садық шайырға»)

*Жұлдыз үймелесе ай қабағына,
Арада сөз арыу Шотан көринбес.*

(«Жанан көринбес»)

*Сенің сөз қадирең, сахрайы сестің,
Тебирентер ең соңғы демиме шекем.*

(«Пошша торғайға»)

*О, сиз, жаслығымның сырласы, таллар!
Ах, сөз жағымды қол, жүзикті қоллар!..*

(«Талты жағымды еске түсіріулер»)

Не алмасығы белгини күшейтип, субъектив баха хэм модальлық мәниде пайдаланылғанда шайырдың сөз қолланыудағы және бир шеберлигин көрсетеди:

*Ойнадың жездеңдей атаңды алған,
Не әжесі хәдийстер көргіздің бизге.*

(«Өмир, саған ашықпан»)

Шайыр поэзиясында «не деген» дизбегі менен берілген келбетликтің субъектив бахалау хэм модальлық мәнилери жүдә хәр қыйлы болып, белгиге күшейтиуши хэм субъектив-модальлық мәни береді. Мысалы:

*– Хаял хәкис болса жаныңның жауы –
Деп талтақлап жүрер бир дәпең қара, –
Қатарына үш қыз... Не деген ағыр!
Хәр сапары писим қурып жүр, жора.*

(«Еркеклер туғуы үйінде»)

*Көрдим Монамахтың музейде бөркіп,
Ол дым ағыр дейди.*

(Дурыс шығар, балким). (Төртлік)

Ауыр келбетлиги қыйын, ашынарлы, аянышлы деген мәни-лерде жумсалып, белгини сөйлеуши өзиниң қыйналыу, хазарланыу, ашыныу сыяқлы эмоциялары менен сыпатлап, усы аркалы өзиниң руұхый халатын, ишки сезимлик жағдайын жүзеге шығарған. Демек, шайыр бийтәреп стильлик ауыр келбетлигин

не деген жанапайлық хызметтеги дизбек пенен колланыу аркалы сөйлеушиниң хэм ишки руұхый кеширмелерин, хэм субъектив-модальлық унамсыз эмоциясын бериу ушын шеберлик пенен пайдаланады. Тәсирлилик мәни бериуши дым жанапайы аркалы белги Ол дым ағыр дейди түринде күшейтип көрсетиледи, дейди фейилти менен болжау, шамалау мәнилери аңлатады.

Не деген дизбегин сөз шебери рәнбе-рән, эмоциональ-экспрессивлик бояулы қолланып, сөйлеушиниң зат, уақыя, хәдийсе белгисине сан-әлұан сезимлик қатнастарын, субъектив бахаларын аңлатыу ушын жумсайды. Мысалы:

*Кегейлиниң бойы, дарқан далалық,
Не деген кең сарай – концерт залы бул.*

(«Пошша торғайға»)

Не деген талантлы артист көп сизде.

(«Алыс Малайзия кешелерінде»)

Кең хэм талантлы белгилерине не деген дизбегі сөйлеушиниң тәсийин қалыу, таңланыу сыяқлы сезимлериниң косалы. Шайыр оны жеке шеберлик пенен өзінше пайдаланады:

*Бөліп жеген студентлик зағара
Пай, не деген мазалы еди, жарқылдық!*

(«Сен теберик дәрғайысаң билимнің»)

Бунда сол тәсийин қалыу, таңланыу мәнилерине қосымша аңсау сыяқлы сезимлер, субъектив-модальлық мәни аңлатылған. Улыума, усы қатардағы сөзлердиң бәри – пай, еди, жарқылдық сөзлери шебер, жүдә үйлесимли қолланылып, шығармада терен эмоциональ-экспрессивликти пайда етеди, мазалылық белгиде субъектив баханы сәулелендиреди. Бундай субъектив-модальлық мәниниң қоспалы сыпатта сәулелендирилиуи автордың сөз қолланыудағы шеберлигин көрсетеди:

*Қара қарға үймелеген
Гүмис жапырақ қызыл жийде.
Қудайым-ау, бул не деген
Судыу коринис деймен гейде.*

(«Сағалаяқ»)

Бунда сөйлеушінің – сулыұлық белгиге унамлы субъектив бахасы, модальлық қатнасы – сүйсінюі, таңланыуы сәулелендірілген, оған тек ғана не деген дизбеги емес, ал қудайым-ау, бул сөзлери де қатнасады. Шайыр келбетликтеги субъектив баханы басқа да сөз шақапларының жәрдеми менен күшейтсди. Не деген бирлигин шайыр хәзил, жек көриу, гәзеп хәм т.б. реңклер берюу ушын да пайдаланады:

*Адамлар не деген бийзден болған,
Кеулимде ескендей ызғырық самал.
Неге «кетемен» деп айтадың маған,
Қалай-қалай қызсаң өзің, Айжамал!*

(«Жоллыдан сәлем»)

*Я инсан! Не деген гәлетің ойын:
Бул мүліктерди соққан адамның қолы,
Тахтайын қопарып, темирин қыйып
Металл сынығына алмақта оны.*

(«Корибльер қойымшылығындагы елес»)

Шайыр поэзиясы тилинде басқа да бирликлер субъектив баха ушын пайдаланылады. Өл деген дизбеги субъектив-модальлық қатнас, белгини күшейтсе, мен-мен деген дизбеги хәм белгини, хәм субъектив-модальлық мәнини берюу ушын жумсалады. Неткен сөзи де субъектив баха, модальлық қатнас – сүйсінюі, таңланыу мәнилери береді:

*Өл деген қонақшыл бир мийман келсе,
Ауыл болып күтип, шаглап жасайды.*

(«Дағыстан тауларында»)

*Муртын таулап жууап урса Өмирбек,
Мен-мен деген қыз келинлер тубалар.*

(«Өмирбек лақы»)

Ах, неткен хош хайаз сахна бүлбүли!

(«Алыс Малайзия кешелеринде»)

*«Билмедим, бул неткен тас жаңды адам»,
Деп Әжел шегинди сорғалап тери.*

(«Дала әрманлары»)

Келбетликлерде субъектив баха хәм модальлық мәнилеринің биідирилиуінде бир санлығы үлкен хызмет аткарады. Бунда ол өзиниң сан мәнисин жойтып күшейтиуши ямаса сезимлик жанапай хызметине өтеди. Бир жанапайының мәниси жүдә кең. Оны ажыратыу я шеклеу жанапайы курамында қарау оның бир тәрепи. А.Хаметова бир санлығын жүдә хәм дым күшейтиуши сөзлери менен дизбеклескенде сапаны қосымша күшейтип көрсететуғынын айта келип, күшейтиуши сөзлердин рауажланыуының Ф.Г.Искахов тәрепинен усынылған схемасына «санлық (бир) > келбетлик > рәуиш > жанапай» схемасын қосады, бир санлығын функциональлық күшейтиуши сөзлер группасында қарайды⁴⁵. А.Бекбергенов бир санлығының жанапайлық хызметин, анықлаушылы сөз дизбеклеринде келгендеги мәнилери күтә дурыс бақалайды⁴⁶. М.Содикованың «Субъекттиң объектке болған жеке мүнәсийбетлериниң сәулелениуінде бир,... киби сөзлерден де кең пайдаланылады» деген пикири кууатлауға турарлық⁴⁷. Демек, бир санлығы өзиниң сан мәнисинде ғана қолланылып қалмастан, келбетликтин субъектив баха хәм модальлық мәнилеринің берилиуінде тийкаргы көрсеткишлердин бири сыпатында жанапайлық хызметте өнімли жумсалады. И.Юсупов шығармаларында бир санлығы мине усы хызмети менен түрли эмоцияларды, қосымша мәнилик бояуларды, субъектив-модальлық қатнасты аңлатыуда кең пайдаланылады. Олар келбетликлерден алдын хәм кейин қолланылып хәр қыйлы мәнилерди аңлатады:

*Есер бир әжайып жағымлы самал
Мустақыллық майданынан өткенде.*

(«Мустақыллық майданынан өткенде»)

*Ала шаңғыт көз аштырмас,
Бир жағымсыз желлер есер.*

(«Сағалаяқ»)

⁴⁵ Хаметова А. Көрсетілген авторефераты, 14-16, 23, 27-б.

⁴⁶ Бекбергенов А. «Бир» санлығының мәнилери хәм қолланылыуы. – Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис, 1971, 194-195-б.

⁴⁷ Содикова М. Көрсетілген мийнети, 48-49-б.

*Қатты бузық көрдім күннің ырайын,
Жанға жағымсыз бір самал ызғырар.
(«Сақланың бүгінгі бузық хауадан...»)*

Бір әжайып жағымлы – унамлы субъектив-модальлық қатнасты, бір жағымсыз, жанға жағымсыз бір унамсыз субъектив-модальлық қатнасты аңдатады. Бұл қосымталардағы мәниге де байланысly. Сондай-ақ қатты бузық дизбегіндегі қатты келбетлигинің мәнісі ден кең. Бір санлығы айырым жағдайларда келбетликтен алдын да, кейін де келеді:

*Пәкизе бір кийік еді.
Қызым оны сүйіп еді.
(«Романтика»)*

*Талап етіп атыр екен хан қызын,
Бір пәкизе нашар екен қарасам.
(«Мәңгі булақ»)*

Шайыр шығармалары тилинде келбетликлерден алдын келип бір сөзі жүдә, дым, күшейтіуші сөзлеріне мәнісі жағынан жақын келеді. Айырым жағдайларда оның келбетликтен алдын тұрып хәзил мәнісін беріуіге қаратылыуы сөз шеберінің сөз таңлауындағы усылларының көп түрлілігін, байлығын билдиреді. Мысалы:

*Кендір арасында өскен ел едік,
Бір жағымлы өсімлик деп жүр едік.
(«Кендір менен хошласыу»)*

*Бір мұнды сыбырлы еситилер маған
«Тиймең ол кисиге, ол жақсы адам»...
(«Соңғы хат»)*

*Бұл дүнья дегенің бір қызық базар,
Мал өтімлі болса саудасы қызар.
(«Базар жолында»)*

*Талайлар ергенек тайдырған шығар,
Ал мен бір мийзамкеш мийман болайын.
(«Қудайы қонақтың қасығы»)*

Келбетликлерден кейін келгенде де бұл сөз субъектив-модальлық қатнасты билдиреді.

*Қап-қара бір мешкей мәуіз,
Тамға сүйенген бір жауыз.
(«Сеуіл» менен «Сек» баязы)*

Алмасықлардың қатнасындағы бұл бір, сол бір, сондай бір, мына бір, не бір хәм т.б. дизбеклер эмоциональ-экспрессивлік қосымша мәнилік реңклер, белгини бөрттирип көрсетиу, оған сөйлеушінің жеке қатнасын, бахасын беріуіге бағдарланады:

*Бұл бір қарғыс атқан жағыс соныңдай,
Бунда дарға да жоқ, көпир сира жоқ,
(«Тәгдир дәрйясы дер ағар мәўжирин»)*

*Бирақ ол сондай бір асау ат болар.
(«Қайтын келсе еді балалық шағым»)*

*Зинхәр, сәл, қымтаның, отиңмен сизден,
Сақланың мына бір бузық хауадан ...
(«Сақланың мына бір бузық хауадан...»)*

Улыұма, И.Юсупов поэзиясы тилинің морфологиялық қурылысында келбетлик белгили орын тутады. Оннан сөз устасы өнімлі пайдаланады, сондай-ақ, субъектив баха формаларының қолланылыуы өзіншелік сыпаты менен ажыралып турады.

3. Келбетликлердің қурылысы бойынша түрлерінің қолланылыуы өзгешеліктері

Көркем шығармада келбетликтің семантика-стистикалық қолланылыуына байланысly келтирилген пикирлер менен бір қатарда көркем сөз шеберлерінің жеке-авторлық стиль айрықшалықтарын белгилеуші базы бір өзгешеліклер де кеуіл аударыуға турарлық мәселелердің қатарына киреді. Бұл сөз шеберінің поэзия тилинде келбетликлердің әдебий тилде қалиплекен сөз жасау усылларына тийкарлана отырып, оларды сөз жасаушы қосымталарды қолланыуға байланысly жеке-авторлық өзгешеліклер менен поэзияда пайдаланыуында көринеді.

Бүгінгі қаракалпақ поэзиясында әжайып лирикалық дәретпелері менен өзіннің салмақлы орнын белгилеген көркем сөз

устасы И.Юсупов шығармаларында ана тилимиздің сөз жасау мүмкіншіліктері үлкен шеберлікпен пайдаланылып, ондағы жаңа-жаңа мәнилік өзгешеліктер шайырдың индивидуаль сөз қолланылуы менен ашылады. Келбетлік жасаушы -лы/-ли, -сыз/-сиз, -ғы/-ги, -как/-кек, -ғак/-гек, ак/-ек, -ык/-ик, -к/-к, -шыл/-шил, -ғыр/-гир, ғыш/-гиш, -ый/-ий, -ы/-и, -хор, -паз хәм т.б. қосымталар шайыр поэзиясында өзлерінің тийкарғы сөз жасау мәнілеріне қосымша реңктер менен хәр қыйлы стильлік хызмет атқарып, шығармаға көркемлік, образлылық бериу мақсетінде пайдаланылады. Солай етип, И.Юсупов поэзиясы тилинде келбетліктер карақалпақ тилиндегі сөз жасау усыллары арқалы жасалып, көркем дәретпеді поэтикалық мәніні, эмоциональ-экспрессивлік бояуларды бериуді қосымша семантика-стилистикалық хызметтер атқарады. Оның қосықларында келбетлік жасаушы қосымталардың өзгеше жағдайларда қолланылуы ушырасады.

Түркий тиллерде келбетлік жасаушы көп мәнилі аффикс есапланған хәм ең өнімлі қолланылатуғын -лы/-ли қосымтасы арқалы жасалған келбетліктерді автор үлкен шеберлік, индивидуальлықпен пайдаланады. Олар белгинің, сапаның ең нәзік тәреплерін образлы етип көрсетиуге бағдарланады. Шайырдың бул қосымтаны өзгеше жағдайларда қолланылуы айрықша қызығылушылық пайда етеді. Сөз шебери оны әдеттегіше түбір келбетліктерге жалғап оннан дөренді келбетлік жасайды, сондай-ақ, оның қолланылуындағы, сөзлерге жалғануындағы сыпатлы болмаған жағдайларда пайдаланады. Бул жерде шайырдың тилимиздегі сөзлердің жасалуы мүмкіншіліктерін жаңашыллықпен және де кеңейтип, келбетлік жасаушы -лы/-ли аффиксинің семантикасын жаңа мәнилер менен байытқанлығын айрықша атап көрсетиу зәрүр. Көп мәнилі -лы/-ли қосымтасы арқалы дөренді келбетліктер менен шайыр шеберлеп портрет жасайды. И.Юсупов поэзиясында бул аффикс жәрдемінде жасалған мынадай дөренді келбетліктер қолланылады:

*Ақ телтек астында көзі алағы,
Горуғлыдай гошмақ, тили сәналы,*

*Қырым қошқарындай дөң пешаналы,
Жигити болымлы болар түркменниң,*

(«Тойларға улассын тойы түркменниң»)

Тилимизде ала көз ямаса ала көзлі типінде ушырасатуғын составлы келбетліктер бар. Усы келбетліктер шайыр тәрепинен көзі алалы түрінде, сыпатлы болмаған өзгеше жағдайда қолланылады хәм образлылық жасаудың бир усылы ретінде хызмет атқарады. Солай етип, бул жерде оқыушының дыққатын өзине тартатуғын эмоциональ-экспрессивлік мәни жүзеге келеді. Сондай-ақ, усы аффикс арқалы жасалған сәналы, дөң пешаналы, болымлы дөренді келбетліктері де қосық қатарларында жүдә жарасымлы, орынлы пайдаланылып, түркмен жигитинің портретін дөренді келбетлік арқалы көркемлеп сызып береді. Және де усы -лы/-ли қосымтасы менен жасалған дөренді келбетліктерді былай пайдаланады:

*«Азатлық!» – деп ахыу-зарың,
Қайнап кекли намыс-арың,
Ала көзлі Ерназарың,
Сен деп өлген балаң еди.*

(«Орденлі халқыма»)

Ерназар алакөз – улығума халық тилинде усылайынша турақлы кәлиплескен ат, лақап. Тилде ала көз түрінде аталады, шайыр «Ала көзлі Ерназарың» деп қолланғанда қахарманды «ала көзлі» белгиси арқалы даралап, айрықша сыпатлау менен бирге қосық бууыны, уйқасы да тәмийин етиледі. Кекли келбетлигинде де терең мәнилер жәмленген.

Сөз шебери -лы/-ли қосымтасын оның қолланылуына тән болмаған жаңа мәнилер менен пайдаланып, тилимиздегі сөз жасалуы мүмкіншіліктерінің еле де бай, терең екенлигин көрсетеді.

*Жасыл жапырақ жайған кекли орманым,
Есимде бар талай ойнап барғаным.*

(«Жолдас мугаллим»)

Көп мәнилі көк сөзинің -ли қосымтасы менен «көкли» түрінде қолланылуы да жеке өзгешелік болып есапланады.

Дәслеп шайырдың сөзди қайсы мәниде қолланып атырғанын түсиніу қыйын сыяқты көрингени менен, хәм атлық, хәм келбетлик яғный көк шөплик, хәм көк рең мәнилери де бар. Мине усы сөзге - ли аффиксин жалғап, оны образлылық ушын аұыспалы мәниде қолланады. Буннан шайырдың тилимиздеги сөзлерди, сөз жасаушы қосымталарды поэзия тилинде көркемлик ушын пайдаланыудағы, олар арқалы эмоциональ-экспрессивлик мәнилери дөретиудеги шеберлиги, жаңашыллығы көринеди. Контексте аұыспалы мәниде келген - лы/ -ли қосымталы дөренти келбетликлер шайыр дөретпелеринде көркем сүүретлеу қураллары – метафора, эпитет хәм т.б. хызметинде өнімли қолланылады. Мысалы:

*Туұысқан солдатлардың қәбири басында,
Бултқа шаншылып тур ашыұлы минар.*

(«Бұлбил уясы»)

*Алды да, даұысқа қойып жиберди,
«Яр, сен қал енди» ниң шерди намасын.*

(«Бұлбил уясы»)

*Ошақ басы сөзлер тарқатар шерди,
Тил хәм қулақ оған шитейли сондай.*

(Төртлик)

Шайыр дөретпелери тилинде бул қосымтаның жуп сөзлерге жалғанып қолланылуы мәни күшейтиушилик хызмет атқарады:

*Ал, енди уллы күни шаў-шуұлы,
Бәйги хәм ылаққа шыққанда сизлер.*

(«Атлар»)

*Сүйдим десең, сүйиншиге берейин,
Мешит-минаралы Бахшасарайды.*

(«Ески фонтан ертеги»)

Шаў-шуұлы келбетлиги шаўқымлы деген мәниге қосымша даңқлы, салтанатлы, қуұанышты, кеуилли сыяқты мәнилери аңлатады. Мешит-минаралы келбетлигинде жәмлеу, көплек мәниси бар. Шайыр бул аффиксти қурылысы хәм мәниси жағынан хәр қыйлы келбетликлерге жалғап қолланыу менен поэзияда зәрүр көркемлик, образлылықты пайда етиуге бағдарлайды. Сондай-ак,

келбетликлер жасауда бул қосымтаны оған карама-қарсы мәнидеги қосымта менен қатар пайдаланыуы да жүдә тәсирли:

*Пұллыға - май, пұлсызларға - тортасы,
Жуқалық етип тур журттың қалтасы.*

(«Базар жолында»)

Биреулер - ийеси мийримли жүздің,

Биреулер - ийеси тойымсыз көздің.

Биреулер - қурыуын тилеп теңіздің,

Соннан ләззет алып, сулыұлық көрер ...

(«Арал элегиялары»)

- Сыз/ - сиз аффикси затта қандай да бир белгиниң жоқлығын билдиреди. Шайыр поэзиясы тилинде бул қосымта арқалы жасалған дөренти келбетликлер лирикалық қахарманның түрли психологиялық халатларын, басқа да ұақыяларды тәсирли сүүретлеуде шебер қолланылады.

- Сыз! - сиз қосымтасы менен де сөзлер жасағанда, олардың мәнилери өзінше қолланыу арқалы стилистикалық қурал хызметинде пайдаланады. Өз-ара тығыз байланыстағы затлардың бирин - сыз аффикси арқалы бийкарлау жолы менен автор үлкен тәсиршендик жаратып, антитезалық сүүретлеуге ериседи. Мысалы:

*Зергерсиз зермисең, бағмансыз бостан,
Қәлемсиз көкирекке пштилген дәстан.*

(«Мақтумқулының жолына»)

*Көп гәниймет демлер бос қалар ізде,
Бултларым жамғырсыз, тауларым қарсыз.*

Аз-кем жасау несип болмады бизге,

Сенсиз, телефонсыз, жыйналыстарсыз.

(«Көп гәниймет демлер бос қалар ізде»)

Бирақ соңыра ол да ынжылып қатты,

Майдансыз мәрт қусап салбырап барар...

(Сонетлер)

Бирақ, сенсиз олар – қанатсыз суңқар,

Саған арнар қайнар мухаббатларын.

(«Ұатан»)

И.Юсупов бул косымтаны стилистикалык курал ретинде кайталап колланып, поэзия тилиниң тәсирлигин пайда етеди:

*Турмыс тыныш болса, дүнья урыссыз,
Татыўлық сарайы турса кудыпсыз.
Ақшам ай күлимлеп, аспан булытсыз.
Қуяш жайнап турсын Ұатан үстінде!*

(«Жахан үстінде»)

Шайыр шығармалары тилинде бул косымта менен жасалған келбетликлер жанапайлар менен колланылып, субъектив-модальлық катнасты да билдиреди:

*Өзиңди билмейсең базда өзлериң,
Бояўсыз-ақ сулыў айдай жүзлериң.*

(«Көзлеримниң ағы-қарасы қызлар»)

Бәри буйрықсыз-ақ түсиникли маған.

И.Юсупов - сыз/-сиз аффикслери аңлатқан мәни менен жок сөзин синоним сыпатында пайдаланады. Мысалы:

*Қолларымды артыма байлап,
Мәс халымда қараңғы түнде,
Мийрими жоқ жұп қара жәллат,
Айдап келер ат хүкимінде.*

*Мийримсиз суд – гәззал мухаббат,
Хүким оқып көзлерин сүзди.*

(«Қолларымды артыма байлап»)

Бул косымта менен жасалған келбетликлер контекстте аўыспалы мәниде қолланылып, пикирди өткір, косымша эмоциональ-экспрессивлик мәни менен тәсирли жеткереди. Мысалы:

*Ҳамме қуслар бүркіт болғанда бирақ,
Нешик болар еди бул бассыз дүнья.*

Көркем сүүретлеуде - дай / -дей косымтасының образлылық бериўши имканиятлары кең болып, ол – көплеген жеке-авторлық тенеўлер жаратыўдың куралы. -Дай/ -дей, -тай/ -тей, -дайын/ -дейин, -тайын/ -тейин косымталарын И.Юсупов тенеў салыстырыў мәнисинде шығармада эмоциональ-экспрессивлик

мәни бериўдиң утымлы бир әдиси ретинде пайдаланады. Шайыр поэзиясы тили - дай/ -дей, -тай/ -тей косымталары аркалы жасалған реңбе-рең, көркем, образлы және жеке шеберлик пенен сыпатланатуғын тенеўлерге жүдә бай. Мысалы:

*Ойнадың жездеңдей апаңды алған
Не әжеп ҳәдийслер корғиздиң бизге.*

(«Өмир, саған ашықпан»)

*Өңшең еркеклердиң гаўыраысынан
Мая базардай қызып гүўлер айнала.*

(«Еркеклер туўыў үйинде»)

*Жем көрген қырғыйдай жигит жутынып,
Аш нәзерин тикти суғы откение.*

(«Саллана-долана барар бир жанан»)

Шайыр бул косымталар аркалы антонимлик, гиперболалық, литоталық, метафоралық хәм т.б. тенеўлер жасайды:

Қобыздай қуўсыды турпатың дардай.

(«Әскербайға»)

*Жоқ, сулыў, мен ол бағқа баралмайман,
Жаслықсыз Әмиуи жоқ Аралдайман.*

(«Кешки жол ойлары»)

Қырықлық жиңишкерди қылыш ушындай.

(«Гилемши хаял хаққында ҳиқыйқатлық»)

Океандай толы ығбал кесасы,

Мен сондай дәўлетли елдеп боламан.

(«Сондай бир ел мениң епшиме тийген»)

Бир қатардың өзінде - дай/ -дей косымталы келбетликлердиң градациялық усылда қайталанып жумсалыўы мәни күшейтиўшилик хызмет атқарады:

Кози теңиздей көк, аспандай молдир,

Кеули дарья десең минәсип еди.

(«Дала арманлары»)

-Қы/-ки, -ғы/-ги аффикси аркалы жасалған дөренди келбетликлер де поэзия тилинде өнімли қолланылады. Шайыр

Сизиң менен бир путаклас жапырағым.

(«Мен Абайды ядқа билген халықпан»)

Сазыма муқамлас сазы түркменнің.

(«Тойларға улассын тойы түркменнің»)

Сағалас сөзінде тийкарғы мәниге қосымша көтеринкилик сезиледи. Путаклас келбетлиги қазақ халқы менен туысқанлықты, муқамлас келбетлиги түркмен халқы менен жақынлықты аңлатыу мақсетінде шайыр тәрәпинен шебер жасалған, контекстте күтә үйлесимли, образлы. Автор бул қосымтаны поэзия руўхына сай нәзик мәнилердеги келбетликлер менен қолланады:

Ашықларға муңлас

Шайырға сырлас

Бақ таппаған жерде шеңгелге қонар.

(«Булбил уясы»)

Ах, сол жаслығымның сырласы, таллар.

(«Таллы жағыстағы еске түсириўлер»)

Шайырдың жеке шеберлиги, сөз қолланыўындағы жана-шыллық оның жүнлес дөрәнди келбетлиги менен жүрек сөзин қолланыўында көринеди. Бул келбетлик жағымсыз белгини аңлатады:

Кесилген бурымлар, нәресте басы,

Ана жалбарыўы, қулар наласы,

Жибите алмаған жүнлес жүрекке,

Не өзи яр деген, ярдың көз жасасы.

(«Ески фонтан ертеги»)

Атлыққа, гейде келбетликке жалғанып бир нәрсениң, истин әдетке, үрдиске, кәсипке айналыу белгисин көрсететуғын - паз қосымталы келбетликлер де шаырда өзінше қолланылады. Мысалы:

Тиймедим. Өйткени урыспаз сәрдарға

Жүдә жарасады бул сақал-муртлар.

(«Мәңги булақ»)

Енди биреўлерди тезпаз деседи.

Ис пенен сөз бирлиги аз деседи.

(«Қайта қурыўдың балларына»)

Жақсылар көп, жаман — хийлепаз келер,

Журтты алдамаса пайда аз келер...

(«Диалектика»)

Таза өзгерислер симфониясын,

Бул түсимпаз дунья қулартын тыңлар.

(«Ашық сөз»)

Еншиме тийип едиң тай уағында,

Қыялпаз бала кеўлим бай уағында.

(«Кешки жол ойлари»)

Урыспаз, тезпаз, хийлепаз, түсимпаз, қыялпаз келбетлик-лериниң айырымлары улыўма халық тилинде усылай қолланылса, айырымлары жеке-авторлық дөрәнди сөзлер. Урыспаз тилимиздеги урыскумар сөзи менен синоним болса, тезпаз өзгермели, бирде бийе, бирде түйе, еки жүзли, жалатай деген сөзлер менен мәнилес. Хийлепаз мәнисинде тилимизде, тий-карынан, хийлекер сөзи көбирек қолланылады. Бул сөзлерден де шайырдың өзи сөз еткен мәселелерге қатнасы айқын сезиледи. Түсимпаз адамның ой-пикирин, хәрәкетлерин тез хәм дурыс түсинип, қабыл ететуғын кәсиейетти билдирип адамға қатнасы айтылады, оны шайыр аўыспалы мәниде «дунья»ға байланысы пайдаланады. Қыялпаз келбетлиги де өз орны менен сәтли қолланылғанын айтыу орынлы.

Сөз шеберинин шығармаларында атлыққа жалғанып, қандай да бир нәрсеге ийкемликти, бейимлик белгини билдиретуғын - гөй аффикси ырас сөзінде сәтли қолланылып, ырасгөй оккозионализми дөрәтиледи. - Кеш қосымтасы арқалы бир нәрсени, исти орынлауға бейимлик белгисин билдириўши жеке-авторлық жәнжелкеш келбетлиги жасалады:

Ырасгөйсең дурысыи айтқан аңқылдап.

Сахрайысаң қатты дауыс шаңқылдақ.

(«Ана тилиме»)

Урыс тәңири Марстың жәнжелкеш улы.

(«Мәңги булақ»)

-Қар /- кер/ - гер қосымтасы атлықларға жалғанып, бир нәрсеге бейимликти билдиретуғын, оны иске асырыўшылық, кәсиплик

белги мәнисиндеги келбетликлер жасайды. Бундай дөрөнди келбетликлер де шайыр поэзиясы тилинде жаңа мәнилик реңклер менен жумсалады, И.Юсуповтың сөз формаларын қолланыудағы жанашыллығын көрсетеди. Сөз шебери - хор аффикси арқалы жаңа жеке-авторлық бирликлер жасайды. Мысалы:

*Сени сум әжелге еткен гириндар,
Үш жауыз қылмыскер еле де жасар.*

(«Арал элегиялары»)

Затты артық қолланыушылықты, сол затқа қумарлық, бейимлик белгини билдиретуғын – хор қосымтасы арқалы жасалған келбетликлер улыума тилимиздеги сыяқлы өнимсиз қолланылса да, олардың шығарма тилинде атқарып турған стильлик хызметлери үлкен. Сүүретленип атырған уақыяларды, қахарманларды сыпатлап, характерлер жаратыуда бундай келбетликлердің де орны бар. Мысалы:

*Шық бермес Шығайбай – дуньяхор гарры,
Не тапса ҳаммесин қарымға басып.*

(«Дала әрманлары»)

*Жараған түйедей бурқырады ол,
Адамхор ат яңлы умтылады ол.*

(«Актрисаның ығбалы»)

Мол қазылма байлықларының сыры ашылмай атырған Устирт даласын, оның жер асты кәнлерин образлы сыпатлап дуньяхор гарры десе (бунда дуньяхор сөзиниң образлылық жүги басым), ашыу-ыза, намыс-ар кернеген адамның психологиялық халатын, хәрекетлерин «адамхор ат» пенен тәсирли сыпатлайды. Бунда адамхор – адамға өшпенли, душпан мәнилерин билдириуде жасалған. Сондай-ақ, шайырдың сөз жасаушы қосымталар менен жаңа жеке-авторлық сөзлерди жасаудағы өзине тән усылы, өзгешелиги усы қосымта арқалы жасалған дөрөнди келбетликлерде де көринеди:

*Ел еңбегин емген тәсирхор ушын,
«Қосып жазыу» деген жалың да болды.*

(«Монокультура ҳақында қосық»)

Тәсирхор – образлылық ушын дөретилген келбетлик, жолкер, хийлекер, жөги, жол тапқыш сөзлери менен бир семантикалық қатарға киреди. Ол шайыр айтпақшы болған ой-пикирде дыққат етилген белгини өткир хәм тәсирли көрсетеди. Бул сөзде жағымсыз мәни сезиледи.

-Ый/-ий қосымтасы түбирден аңласылған затқа қатнаслы белгини билдиреди. Шайыр поэзиясы тилинде бул қосымта арқалы жасалған дөрөнди келбетликлердің өзине тән қолланылыу өзгешеликлери бар:

Ұасиятын айтып атасы оған:

«Бул инсаный апат түсиникли маған.

(«Посейдонның гәзеби»)

Бир илахий кустай өзин сыр тутып,

Бұлбиллер көринбей сайрасар узақ.

(«Бұлбил уясы»)

Мың жыллық мәжбүрий, нәлетий өмир,

Оны тирилей сум әжелге тапсырған.

(«Мәңги булақ»)

Ески Белеулиниң тас дәруазасы,

Түксийип тарийхий ойларға шүмер.

(«Дала әрманлары»)

Инсаный – адам қолы менен саналы исленген, илахий – өзгеше, сырлы, мәжбүрий – орынлау, бойсыныу шәрт болған, нәлетий – жексурын, залымлық пенен әмелге асырылатуғын деген мәнилер менен контекстте сәтли қолланылып турған болса, тарийхий дөрөнди келбетлиги ойлар сөзи менен дизбеклесип келип, тәсирликти және арттырып, өзінде үлкен мәни жәмлеген. Бул тәсиршендик, көркемликтин жаратылыуы шайыр тәренинен түбир сөз бенен келбетлик жасаушы қосымтаның дурыс таңлап алынып, контекстте шебер қолланылыуында.

-Ы/-и аффикси заттың шығыу тегин, оның белгили бир халыққа миллетке тәнлик, тийнслилик белгисин билдиреди. И.Юсупов шығармалары тилинде -ы/-и қосымталары авторлық гөзленген мақсетти көркемлеп жүзеге шығарыуда зөрүр деп табылған келбетликлерге жалғанады. Мысалы:

Измір шөллерінде ескен самаллар,
Түркі тилде жоллап қайғылы хабар.
(«Марат Нурмухаммедовты еске түсіріу»)

Түркі келбетлиги қосықта көпликті билдирип, тек қарақалпақ ғана емес, ал көплеген түркі тиллес халықтарды билдирип тұр. Бул қосымта менен жасалған сөзлер затты өзіндік бір белгиси менен көркемлеп сыпатлау үшін эпитетлік хызмет атқарады. Мысалы:

Посейдонның бар әжайып үш улы,
Хауайы көзлери тартар қисини.
(«Посейдонның гәзеби»)

Бул қосымтаның өзлестирме сөзлер менен қолланылыуы және де тәсірлі:

Сүйсең қолға алып жәмшидің жамды,
Шауып жат елдерді шешіп қанды.
(«Ески фонтан ертеги»)

Шайырдың дәретпелери тилинде бул қосымта халыққа, миллетке тийислилік белгини аңлататуғын дөрэнди келбетликлер жасайды:

Әлжир апельсини, хинди шайлары,
Станцияға түсер нәубети келди.
(«Поезд емес, елдің дәулеті келді»)

Не излеймен жалғыз сахраға шығып,
Не тилейди мениң сахрайы жаным?
(«Дала эрманлары»)

«Орысы терек» жырын жырап,
От басында отырғанбыз.
(«Акация гүллеген жерде»)

Шайыр - ы қосымтасы арқалы жасалған ғыжымы келбетлигин аұыспалы мәниде пайдаланып, қайталанбас образлылық дәретеди – қырғауылдың мойнындағы қанық, сулыу ренлерди шеберлеп метафоралық мәниде сүүретлейди:

Ғыжымы мойын кубылып
Сыртта жатыр «мында»лап
(«Қырғауыл»)

Қандай да бир иске, нәрсеге уқыптылық, бейимлилік, белгисин фәйилге жалғаныу арқалы билдирип келетуғын - ғыр/ -гир, -кыр/ -кир қосымтасы менен мәнилік жақтан жақын туратуғын - ғыш/ -гиш, - қыш/ -киш қосымталарының синонимиясы шайыр шығармаларында дөрэнди келбетликлердің жасалыуында шебер пайдаланылғанын көриуе болады:

Питер емес билгишлердің айтысы,
Базар мусаллаты журттың қайғысы,
Билгир санап жүргенлердің қайсысы,
Жол саңлағын табар екен жигитлер.
(«Базар жолында»)

Билгиш хәм билгир дөрэнди келбетликлериниң бир-бири менен синоним сыпатында (билгиш – субстантивлескен) қолланылыуы пикирди өткир хәм тәсірлі баянлауда сөз шебериниң тил байлығын көрсетеди.

Ис-хәрекет, халатқа байланыссы заттың кәсийетлик белгисин көрсететуғын келбетликлер -қак/ -кек, -ғак/ -гек, -ак/ -ек, -ық/ -ик, -к/ -к қосымталарының фәйилге жалғаныуы менен жасалады. Олардың көркемлик, тәсірлилік дәретиуши мәни ренклерине дыққат аударып, пүткил бир миллетке – қарақалпақ халқына тән миллий характерди, психологияны, миллий колоритти бериуде усы формадағы келбетликти автор метафоралық эпитет хызметинде аұыспалы мәниде шебер пайдаланады:

Бар билгени аұзында
Саұдырақ қарақалпағым.
Жап сәулеси көзінде
Жаұдырақ қарақалпағым.
Писип турған наймандай
Геүдирек қарақалпағым.
(«Беглигиңди бузба сен»)
Бәрекалла, шөлің үркек кийиги.
(«Мәңги булақ»)

Кийик арқалы метафоралық мәниде қыз аңлатылған болса, шайырдың оған тән барлық нәзик, сүйкимли, гөззал сыпатларды

дөренди үркек келбетлиги менен тәрийплеу шеберлиги айрыкша дыққатқа ылайык.

Сүүретленип атырған уақыяларды, объектлерди, затларды хәр тәреплеме сыпатлау, өзине тән белгилерин айрыкшалап, ажыратып көрсетиу, пикирди оқыушыға эмоциональ-эспрессивлик бояулы бирликлер менен тәсирли жеткерийу -ык/-ик қосымталы келбетликлер арқалы әмелге асырылғанын көрийге болады. Мысалы:

Өрлеп туу алыста барар параход,

Кешки қуяш тынық көкке қояр от.

(«Актрисаның ызбалы»)

Жазғы түн, кемтик ай сәулесин шашар.

(«Бұлбил уясы»)

Тынық, кемтик келбетликлери контекстте жүдә тәсирли қолланылып, ол тәбият көринислерин бизиң көз алдымызда көркем фонда шайырлық қыял менен сүүретлеуге хызмет етеди. Шайыр сөник келбетлиги арқалы қахарманның рууҳый халатын сыпатлап береді. Булардың бәринде де шайырдың сөз жасаудағы, сөз қолланыудағы өзине тән усылы менен шеберлиги көринип турады:

Кеуил аспанымда жұлдызлар сөник,

Ай да он төртінде толғанып қойды.

(«Кеуил аспанымда жұлдызлар сөник»)

Шайыр тәрепинен шебер таңлап алынған сөз, дурыс таңлап алынған қосымта оның лирикалық қахарманның кеуил-күйин, рууҳый халатын, оның қапалы, мүсийбетли кеширмелерин толығынша ашып көрсетиу үшін хызмет етеди. Сөник келбетлиги поэтикалық мәни алып, өзінде қосымша эмоциональ-эспрессивлик бояу пайда етип, пикир тәсиршеңлигин күшеткен. Автор усы арқалы оқыушыға үлкен тәсир жасайды.

Хәр қыйлы сапалық кәсийетлерди билдиретуғын -шыл/-шил қосымталары арқалы дөренди келбетликлерди жасауда да шайырлық жеке шеберлиги сезиледи. Бул қосымта менен келбетликлерди жасағанда да шайыр қахарман кеширмелерин, сезимлер арпалысын сыпатлайды. Мысалы:

Мениң тәйекелшил жүрегим, жаным,

Шылбырын үзген бир арғымақ енди.

(«Александр Блокты оқығанда»)

Усы аффикс арқалы жасалып, адамға тән белгилерди билдиретуғын келбетликлерди ауыспалы мәниде қолланып, адам өмиринде ушырасып туратуғын түрли тосқынлық, сынақларды, асыуларды көрсетеди:

Сыншил дунья қосып талай басларды,

Есап-шот қаққызып сынар досларды.

(«Жигиттиң соныңдай бир досты болсын»)

И.Юсуповтың сөз мәнилерине жеке-авторлық қатнас жасауы составлы келбетликлерде жүдә айқын көринеди. Шайыр келбетликти объектти хәр тәреплеме тәсирли, образлы сүүретлеуде, лирикалық қахарман образын дөретиуде, характер жаратыуда сөз өнеринде сөздің көркемлик күдирети менен сүүрет сызыуда, қахарманларға сыпатлама берип, түрли типлерди көрсетиуде, лирикалық қахарманның психологиясын, рууҳый толғанысларын, сезимлерин сәулелендириуде әхмийетли қурал етип, оларды жаңа мәнилик өзгешеликлерди билдириу үшін қолланады. Составлы келбетликлердин қурылыслық типлери тийкарында шайыр Жеке-авторлық мәни өзгешеликлерин портрет, пейзаж, характер жасаудың, лирикалық қахарманның кеуил күйин сүүретлеудин, улыума, көркем сүүретлеудин, поэзияның эстетикалық хызметин жүзеге шығарыудың қуралы етип пайдаланады. Тилимиздеги составлы келбетликлердин семантикалық қурылысын жаңа мәнилер менен байытады:

Өгей әке минезли қатал тәбият

Шопанды шөл қойнында шынықтырған.

(«Шопан халқы – шыныққан шөл перзенті»)

Ярым ашық, ярым жалаңаш күйде,

Кеште алып келди перини үйге.

(«Суу пери»)

Аймалаған сен аямсаң,

Таллы жағыслы саямсаң.

(«Тууған жер»)

Хәй, мийримсиз, қанға құмар пышағым,
Сая мойнына қыздың әжел ошағын.

(«Жолдас мұғаллим»)

Жүрек етип бул дүньялық бенделер,
Мениң хәмиримди тәрк ете алмас.

(«Мәңги булақ»)

Мүмкин, көп ийрилми ышқы ағысы,
Ескекшиси әззи қайықтай қысып,
Бизди бұрған шығар екінші жолға.

(«Актрисаның ығбалы»)

Атқас кәмпәд гүбелек жоңышқалықта байрамда,
Гүлділер пәл хәррелер, ярым, сен жүрген жерде.

(«Мухаллес»)

Қырқып таслап әнейдей қос бұрымын,
«Қайық форма» туфли кийип далығып,
Жигитлерге қарамауға тырысқан,
Мода күдғыш кербаз қарындаслар да,
Тар балақлы стилияға жаслар да,
Сени көрсө бір тамсанбай өтпейди.
Сұлыұлықта саған хәш гүл жетпейди.

(«Нокистеги кәни гүлдерине»)

Жеке-авторлық составлы келбетликлер көплеген көркемлеу құраллары, көбинесе, эпитет сыпатында жумсалады. Составлы келбетликлерди жай қатнастық келбетликлер менен синоним сыпатында қолланып, шығарма тилинің байлығын, көркемлікті әмелге асырады. Бір белгини – хәм қатнастық, хәм составлы келбетликлер менен сыпатлау шеберліктің бір көриниси:

Кесик құлақ нөкер үйден
Шығып кетти бір жақларға.
Хәм құлақсыз нөкер бирден
Тумариске құллық етті.
Қапталында жайып құлаш,
Құлақсыз массагет жатар.

(«Тумарис»)

И.Юсупов шығармаларында компонентлерінің мәнилері хәр қыйлы белгилерди билдиретуғын жуп келбетликлер қолланылғанда жәмлеу, белгини бөрттиріу, күшейтіу мәнилері

менен бирге образлылық, тәсирлилик, сүүретлилик ушын қолданылады:

Булт артында қызыл-жасыл айқулақ,
Инсан үмитләери гүллер заладаі.

(«Шайыр»)

Қандай дарақлар көп дейсең булманда,
Қызыл-жасыл жапырақ кийген липасы.

(«Алыс Малайзия кешелерінде»)

И Юсупов поэзиясы тилинде такирар келбетликлер затлардың, сүүретленип атырған объектлердің хәр қыйлы белгилерин, сапасын оқыушы көз алдында көркемлеп, айқын елеслетиу, оларды сыпатлау ушын жумсалады, көбинесе, белгини күшейтип, арттырып көрсетип, эпитетлик мәниде қолланылады. Мысалы:

Үмитиндей жолаушының шоллеген,
Жууырады буддыр-буддыр сағыллар.

(«Гилемши хаял хакқында хакыйқатлық»)

Ал Ашхабад аяғымның астына,

Оймыш-оймыш тас дилемин төседі.

(«Гилемши хаял хакқында хакыйқатлық»)

Бириккен келбетликлерди И.Юсупов көркем сүүретлеуде контекст руұхына сай стильлик мәсетлер менен пайдаланады. Шайыр поэзиясы тилиндеги бириккен келбетликлердің өзгеше бір топарын тилимизде өнімсіз жумсалатуғын, соның менен бирге жеке-авторлық мәни өзгешеликлерине ийе сөзлер қурайды:

Ұтансыз Жөнейд, тәжқұмар малай,
Англичан мылтығын асыған жәллад.

(«Революция солдаты менен ушырысыу»)

Биреулер жыиналыс құмар деседі,
Күн узақ мәжиліс құрар деседі.

(«Қайта құрыудың балларына»)

Хәм де тәңирибийзар Прометейдей
Қап тауының бир шетине байладым.

(«Мәңги булақ»)

Шотбас поща торгай төбеңде мұдам,
Саз намағи сайрар шын еси кетип.

(«Дала әрманлары»)

Шайыр поэзиясы тилинде тәжқумар, жыйналыс кумар, тәңирибийзар, шотбас дөрөнди келбетликлери терең мәниләрди билдиреди. Көркөм дөрөтиўшиликте шайыр жасаған тәжқумар дөрөнди келбетлигине Жөнөйдтиң барлық қасийети, қылған ислери шебер сыйдырылған. Жыйналысқумар мәмлекетлик ислер, жәмийетлик-сиясий турмыс пенен тығыз байланыслы жыйналыс сөзине кумар сөзин бириктириў арқалы жасалған жаңа лексикалық бирлик, шайыр оның мәнисин соңғы «Күн узақ мәжилис қуар деседи» деген қатар арқалы шебер түсиндиреди. Тәңирибийзар тилде қудайыбийзар сөзиниң синоними сыпатында қолланылып қиятырған болса, шотбас сәтли пайдаланылған эпитет болып есапланады.

Атлықлар көркөм әдебият стилинде, әсиресе, поэзияда адъективлесип қолланылғанда зат арқалы оның түрли белгилерин сыпатлап, көбирек эпитет болып келеди. Поэзия тилинде адъективлескен атлық шайырдың сөз қолланыў шеберлигине байланыслы қосымша эмоциональ-экспрессивлик бояўларға ийе болып, поэтикалық хызмет атқарады. И.Юсупов поэзиясындағы адъективлескен атлықлар – күтә образлы:

*Зер көйлек қоз шашып жанар үстиңде,
Сен айттың: «Әтиў ет, мазам жоқ» дедиң.
Хәм мәрмер текшеден сырғып түстиң де,
Кеттиң... Мен сен ушып бийгана едим.
(«Мениң жигит уақтым, сениң қыз уақтың»)
Мазалы манғолар, зер апельсинлер,
Шийрин жемислери Малай жериниң.
(«Алыс Малайзия кешелеринде»)
«Жеңгем» деген пәд аўзыңнан сүйейин.
(«Сұлыў екен Алма-Атаның қызлары»)*

Зер атлығы көйлек хәм апельсинниң белгиси болып келгенде оның аўыспалы, образлы мәниде жумсалып турғаны айкын. Сөзди усылай шебер пайдаланыў шайырдың сөз өнериндеги өзіншелік стили. Оның атлықларды адъективация кубылысы менен пейзажды сүүретлеў ушын пайдаланғанда жаңашыллығы, әсиресе, ақшамды, түнди сүүретлеген қатарларында жеке сыпатта

болып, жаңа метафоралық-эпитетлик сүүретлеўлер ретинде көзге түседі. Мысалы:

*Георгин хәм каннлер доланып бағып,
Панбарқыт ақшамлар жулдызын жағып.
(«Шойдания»)
Сансыз жулдыз, жалғыз айға,
Мақпал түнде қарайман мен.
(«Тигилемен Қус жолына»)*

Шайыр гезлеме атамалары панбарқыт, мақпалды олардың жеке сыпаты, өзгешелиги, реңи, бахалылығы, дөнип туратуғын, көз тартатуғын сұлыў белгилерине нәзик шайырлық талғам менен қатнас жасап, поэзия тилине шебер үйлестирип, аўыспалы, поэтикалық мәни, образлылық берип, өзінше, шебер қолланыў арқалы ақшамды, түнди оқыўшының көз алдында айрықша гөззал бир көринисте – тәнхә шайыр илхамына питкен нәзик, сүйкимли, шебер сүүретлеўлер менен көрсетеди. «Панбарқыт ақшам», «мақпал түн» жеке-авторлық, хәзирги поэзиямыздағы жаңа сүүретлеўлер, метафораласқан поэтикалық стильге тән жеке метафоралық мәнилер болып табылады.

Портрет жасаўда да шайыр атлықлардың бундай функциональлық хызметинен шебер пайдаланады. Адъективлескен атлықлар түрли аўыспалы мәнилерде келип, қахарманның сын-сымбатын, көринисин сөз бенен сызып көрсетиўде эмоциональ-экспрессив бояўлы қурал болып хызмет атқарады. Мысалы:

*Жәйран жүрис, жылға наз бенен
Салланысып шығар сұлыўлар.
Ийне киртик, шахла көз бенен
Еркеклердиң жүрегин уўлар.
(«Шайырлар хәм сұлыўлар»)
Билдим, мийрас болып гәрез,
Қызларына кең даланың
Жәйран жүрис, қийик минез
Сен арқалы дарығанын...
(«Тумарис»)*

Шерт, достым, қиямет намаларыңа.

Шерт, қиямет дартли намаларыңнан.

(«Орфейге»)

Шайыр баска тиллерден кирген атлықларды ауыспалы мәни менен белги орнына пайдаланады. Мысалы:

Күн батты – сеткаға топ түсти демек,

Даңқ пьедесталы – ески қорғанда,

Рекордмен кийик шығар ормелеп,

«Үстирт!», «Рекорд!» деп шуу етер дүнья...

(«Дала эрминлары»)

И.Юсупов поэзиясы тилинде фейиллер, әсиресе, оның функциональ формалары өнімлі адъективлесип, белгини аңлатады. -Ған/ -ген, -қан/ -кен формалы келбетлик фейил затларды сыпатлауда кең пайдаланылады:

Аузына келгенин сырттан сандалап,

Козилше «қосығың – қатқан» деседи.

(«Бурмалаушыға»)

Жатыр меслерде копирия,

Бир шимлик, ози қатқан...

(«Тумарис»)

Арнаулы самолет, хәнлеген машин,

Сыйлы қонақларды жеткерер еди.

(«Арал элегиялары»)

Еликлеуишлердің жұп сөз түрінде келип адъективлесип қолланылыуы объекттің белгисин көркемлеп сүүретлеудің бир усылы сыпатында көринеди:

Б/зың-ызың сеслер келер даладан.

(«Бердақтың дуутары»).

Жық-жық қарлығашлар – болельщик баллар.

(«Дала эрманлары»)

«Жазыушының жеке сөз дөретиуи хәм оны қолланыуы тилдеги бар болған усыл хәм имканиятлардан шеберлик пенен пайдаланыуының нәтийжеси болып есапланады. Улыұма халық тили болса хәр бир көркем сөз шеберинің дөретиушилигине жеке

рең беретугын усылларға жүдә бай»⁴⁸. Қарақалпақ тили өзинің сулыұлығы, сөз мәнилеринің байлығы, тәсирлилиги менен белгили, сонлықтан улыұма халықлық тил сөз шеберлеринің эжайып көркем шығармалар дөретиуинің дереги болып хызмет етеди. Изертлеудің нәтийжелери И.Юсуповты улыұма халықлық тилдің байлықларын дөретиушилик пенен поэтикалық бағдарда пайдаланыуының шебери екенін көрсетеди. Шайыр өзинің поэзиялық шығармаларында сөздің – келбетликтің мәнилерин жана реңбе-рең мәнилик бояулар, стильлик реңклер менен қолланыу аркалы көркем әдебияттың стильлик талапларына сай шеберлик пенен пайдаланыу үлгилерин және де байытты. Бул шайырдың қарақалпақ көркем сөз өнеринің танылған устасы екенін дәлийллейди.

⁴⁸ Ұзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1983. 25-б.

Жуўмақ

Келбетлик – көркем сүўретлеудің әҳмийетли қуралларының бири. Көркем әдебият стилинде, әсиресе, поэзия тилинде келбетликлер бай семантика-стилистикалық мүмкиншиликлери менен көркем шығарманың эстетикалық хызметин хәр тәрәплеме жүзеге асырады. Келбетликлер коннотатив, эмоциональ-экспрессивлик мәнилери аркалы көркем шығармада әжайып сүўретлеу қуралы есапланып, поэтикалық шығармада образлылық жаратыўда зәрүрли тил бирлиги сыматында түрли эмоциональ-экспрессивлик мәни бояўлары менен кең пайдаланылады. Олар ойды көркем хәм образлы бериўде сүўретленип атырған ўақыялар, хәдийсе, адам, зат, қубылыслардың көп түрли белгилерин сүўретлей отырып жазыўшы қолында үлкен қуралға айналады. Пейзаж, портрет, характерди, олардың ең әҳмийетли хәм тийкарғы белгилерин келбетликтің жәрдемисиз хәр тәрәплеме, толық, айқын хәм көркем сүўретлеп көрсетиў қыйын, олар эпитет, оксиморон, тенеў хәм т.б. көплеген көркемлеу қуралларының жасалыўында тийкарғы хызмет атқарады.

Қарақалпақ поэзиясының хәзирети, әжайып лирикалық шығармалары менен танылған сөз зергери, қарақалпақ халқының сүйикли шайыры Ибрайым Юсуповтың поэзиясында келбетликлердің стильлик қолланылыўын лингвостилистикалық жақтан таллап қарағанда, оның байлығы, терең мәнилилиги, образлылығы, эмоциональ-экспрессивлик қәсийети және реңбе-рең мәни бояўлары шайыр шығармаларында оқыўшыға эстетикалық тәсир, руўхый азық бериў ушын сөз қалаўдағы үлкен усталық, тапқырлық, сөз саралаўдағы хәм зәрүр жеринде сөз дәретиўдеги шеберлик нәтийжесинде жүзеге келгенин көриўге болады. Шайыр дәретиўшилигинде келбетлик ең нәзик мәнилик реңклері менен ашылып, өзіншелік пенен қолланылады, образлылық ушын хызмет етеди. Белги мәнисин аңлататуғын сөзлерди поэтикалық мәниде пайдаланғанда шайырдың сөз таңлаўдағы күтә серли, зейинли шайырлық талғамы, ойы

барынша шарықлап ашылғанын көриўге болады. Оның поэзиясы лексикасынан орын алған көркемлик хызметтеги келбетликлер өзиниң бай семантика-стилистикалық мүмкиншиликлери менен бирге И.Юсуповтың көркем сөзде шебер, талантлы сөз устасы екенин де дәлийлейди.

Тилдің түрли лексикалық қатламларына тән келбетликлерди шайыр өзиниң шеберлик устаханасында саралап, електен өткерип, поэзияның тийкарғы өзгешелиги – образлылық жаратыў ушын пайдаланады. Ой-пикирди көркемлеп жеткеріў мақсетинде сөз таңлағанда мәнилес сөзлер тийкарғы орында турады. Шайыр поэзиясы тилинде синоним келбетликлер түрли эмоциональ-экспрессивлик бояўлары менен шығарма тилиниң байлығын, образлылығын тәмийинлесе, антоним келбетликлер өткірлик, тәсирлилик дәретиўши усыл болып, белги қарама-қарсылығы аркалы контекстте күшли экспрессия, кескин түс пайда етеди. Диалектлик келбетликлердеги ишки, кең көркемлик қәсийетлерди поэзия тилиниң эстетикалық мақсетине пайдаланып, олардың көркем дәретиўшиликте стильлик таллауларға муўапық қолланылыў шеңберин кеңейтеди. Белги мәнисиндеги аўызеки сөйлеу тили бирликлериниң эмоциональ-экспрессивлик бояўлы, тәсиршен сапасын сүўретлеу қуралы ушын пайдаланады. Өзлестирме келбетликлер портретлер, характер жаратыў хәм т.б. стильлик зәрүрлик ушын керекли тил қуралы болса, адъектив фразеологизмлер оның поэзиясында хакыйқый образлылық дәретиўши сүўретлеу қуралы. Сөз зергери адъектив фразеологизмлер аркалы лирикада образ дәретип, оның кеширмелерин, портретлерин, характерин шебер сүўретлейди.

Шайыр шығармалары тилинде аўыспалы мәнидеги келбетликлер үлкен топарды қурайды. Келбетлик троптың көпшилик түрлериниң жасалыўында пайдаланылады. Тек И.Юсуповқа тән серли шайырлық талғам, дәретиўши талант поэзиямызға келбетлик аркалы жаратылған жаңа метафоралық сүўретлеулерди бергенин шайыр метафораларынан айқын көриўге болады. Сөз шебериниң излениўшен, тынымсыз, йоплы шайырлық күши оның поэзиясы тилинде келбетликтен жасалған реңбе-рең, индивидуаль метонимиялар аркалы тастыйықланды. Сондай-ақ, сипекдоха

хызметинде де келбетликлер қолланылса, эпитетлер жаратыўдың тийкарғы куралы келбетлик екени шайырдың көркем сүүретлеўде қолланған тәкирарланбас эпитетлери арқалы және бир мәрте дәлийллениди. Шайыр көркем шығармада затқа, қахарманға хәм т.б. тән белгини асыра силтеп ямаса киширейтип жеке-авторлық сөз қолланыўлар арқалы гипербола хәм литотаны келбетлик пенен жасайды. Сөзге кери, астарлы мәни берип, турмыстағы, адамлардағы унамсыз, жарамас тәреплерди, белгилерди күлкиге алып, мысқыл етип, қаралап көрсетиў мақсетинде сөйлеўге өткир, кескин тон беретугын кураллар – ирония, антифраза, сарказм хызметинде де келбетликти шайыр орынлы және шебер қолланады.

Көркем сөйлеўде айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер хәм гәшлер – стилистикалық фигуралар курамында келбетликлер образлылық жаратыўға хызмет етеди. Түрли белгилердин бир фраза шеңберинде қарама-қарсы қойылыўы арқалы жасалатугын антитеза усылында сөз шебери келбетликтин мүмкиншилиги көп екенин көрсетип, антитеза жасаўдың устасы сыпатында танылады. И.Юсупов шығармалары тили оксиморонның жасалыўында келбетликтин зәрүрли тил материалы болатуғынын, оның жәрдемінде ой-пикирди образлы, өткир, тәсирли жеткерийү мүмкинлигин аңлатады. Шайырдың градациялық сүүретлеўинде де келбетликтин көркемлик имканиятлары кең.

Келбетлик дәрежелери шайыр поэзиясы тилинде затларға, қахарманларға белги дәрежеси арқалы сыпатлама бериўге хызмет етеди. Пәсейтиў дәреже формалары синонимиясын стиль талабына муўапық таңлап, тийкарғы мәниге қосымша портрет, пейзаж жасаў, сүүретленип атырған объектлерди көркемлеў, арттырыў дәрежесин ең сөзи және шығыс сепликли жәмлеў алмасығы менен синоним етип пайдаланыў, эмоциональ-экспрессивлик қәсийети басым интенсив формасын рәңбе-рең қосымша бояўларда, аўыспалы мәнилерде қолланыў, салыстырыў дәрежени поэтикалық тилдин мәни күшейтиўши, лирикалық қахарманның руўхый дүньясындағы түрли сезимлерди, толғаньсларды сыпатлаўшы көркемлик куралы етип пайдаланыў шайыр шеберлигин, лирикалары тилинин байлығын көрсетеди.

И.Юсупов поэтикалық тилде бир усыл ретинде келбетликтин субъектив баха формалары арқалы объектив дүньядағы зат, ўақыя хәм т.б. қәсийетлерине, белгилерине субъектив қатнас, жеке сыпатламаны, түрли эмоцияларды көрсетеди, сондай-ақ лирикалық қахарманның кеўил күйин сыпатлайды. - Ша/ -ше аффикслери, -дур, -ды/-ди формалары, -ғана, -аў, -ай жанапайлары, күшейтиў жанапайы хызметиндеги сораў-қатнас алмасықлары келбетликлер менен дизбеклесип, сондай-ақ, персонаждың түрли сезимлерин, руўхый халатын көрсетиўши «не деген», «өл деген», «неткен» бирликлери, бир санлығының мәнилик жақтан кеңейип субъектив мүнәсийбетти билдириўи поэтикалық тилде күшли экспрессия дәретип, қахарманларды, ўақыяларды, затларды олардың сыпатлы белгиси менен жеке қатнаста сыпатлайды.

Шайыр келбетлик арқалы лирикалық қахарман образын шебер жасайды, гөззал тәбият көринислерин безендирип көркем фонда сүүретлейди, оғада көп түрли характерлерди ең жеке қәсийетлери менен сыпатлайды, пикирди және де көркем сөз нағысына жасандырады, портретлерди жүдә индивидуаль, нәзик белгилер менен сызады, қахарман кеширмелерин, руўхый халатларын, сезимлерин хәр тәреплеме, толығынша, ең жеке тәреплери менен коса сүүретлейди. Бунда келбетликлер шайыр поэзиясы тилине көрк береди.

И.Юсупов карақалпақ поэзиясын жеке-авторлық сөзлер, сөз дизбеклери, жана, тың сөз қолланыслар менен байытты, карақалпақ тилинин ең әжайып, өткир, көркем, образлы, бай поэтикалық тил екенин лирикасы менен тастыйықлады, поэзияда өзинин жеке стилине ийе көркем сөз устасы сыпатында танылды. Ол ана тилимиздин терең көркемлик мүмкиншиликлерин ашты, карақалпақ поэзиясында өзинин көркемлик мектебин жаратты. Шайыр ана тилдин стильлик системасын жетилистириўге, миллий әдебий тилди хәм поэтикалық лексиканы раўажландырыўға үлкен үлес қосты. И.Юсуповтын сөзди образлы, қыйыннан қыйыстырып қолланыўдағы жеке усылларын, шеберлигин, поэзия рухына сай сөз дәретиўдеги жаңашыллығын, улыўма, шайыр поэзиясынын тили хәм стили проблемасын лингвостилистикалық бағдарда изертлеў үлкен теориялық хәм әмелий әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. – Тошкент: 1983.
2. Абдуллаева А. Эмоционально-экспрессивная лексика в современной узбекской прозе (По роману А.Каххара «Огни Кошчинара»). Автореф. дис... канд. фил. наук., Самарканд: 1968.
3. Абдуллаева Л. Стилистическая дифференциация лексики узбекской художественной литературы. Автореф. дис... докт. фил. наук. Ташкент, 1980.
4. Абдуллаев Ф.А. Об интенсивной форме прилагательных в тюркских языках // Научные труды ТашГУ. – Ташкент: 1964.
5. Абдурахманов Х. Особенности синтаксиса устного народного творчества. Автореф. дис... докт. фил. наук. Ташкент, 1997.
6. Абдурахманов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. – Тошкент: Фан, 1981.
7. Ажибекова Л. Лексические плеоназмы в современном казахском языке. Автореф. дис... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1983.
8. Аймурзаева А. Субстантивация имен прилагательных и причастий в современном каракалпакском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1985.
9. Айымбетов Х. И. Юсупов шығармалары тилинің лексикасы («Булбил уясы» поэмасындағы жан-сезимди сүүретлеўши сөзлер). // Еркин Каракалпакстан г. – 1995.
10. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973.
11. Ахметов З. О языке казахской поэзии. – Алма-Ата: Мектеп, 1970.
12. Ахметжанова Ф.Р. Фразеологические единицы типа «относительное прилагательное плюс существительное» в казахском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1988.
13. Бабаева С. Лексико-стилистические особенности поэзии Х.Алимджана. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1989.
14. Бадиков К.Г. Поэтико-стилевые тональности и их словесное выражение в произведениях М.Джалиля. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Казань, 1982.
15. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: 1966.
16. Бакиева Г.Х. Лингвистические основы анализа художественного текста. Автореф. дисс... докт. фил. наук. Ташкент, 1993.
17. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология, ч. I – Москва: 1952.

18. Бекбергенев А. «Бир» санлығының мәнилери ҳам қолланылыўы // Каракалпак тили бойынша изертлеўлер. – Нөкис: 1971. – 194-195-б.
19. Бекбергенев А. Каракалпак тилинің стилистикасы. – Нөкис: 1990.
20. Бекбергенев А. Каракалпак тилинде сөзлердің жасалыўы. – Нөкис: Каракалпакстан, 1979.
21. Бекбергенева З. Хәзирги поэзияда накыл-мақаллар ҳам афоризмдердің қолланылыўы // Өз РИА ҚФ Хабаршысы ж. – Нөкис: 1992. – N 3.
22. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостын араб-парсы лексикасы ҳам оның тарийхий-лингвистикалық характеристикасы. – Нөкис: 1979.
23. Бекбаўлов О., Мәмбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы әлестирме сөзлердің түсиниги. – Нөкис: 1992.
24. Бердимуратов Е. Хәзирги заман каракалпак тилинің лексикологиясы. – Нөкис: 1968.
25. Бердимуратов Е. Көркем әдебият стилинің тийкаргы өзгешеликдери // Әмиўдәрәя ж. – 1973. – № 5.
26. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функциональлық стильлерининг раўажланыўы менен каракалпак лексикасының раўажланыўы. – Нөкис: Каракалпакстан, 1973.
27. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Каракалпак тили. Сабаклық. 10-11 класслар ушын. – Нөкис: Каракалпакстан, 1992.
28. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1988.
29. Буранов М. Хамза асарлари тилининг баъзи лексик-морфологик хусусиятлари. – Нукус: 1991.
30. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – Москва: 1963.
31. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – Москва: 1959.
32. Винокур Г.О. О теории художественной речи. – Москва: 1971.
33. Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. – Москва: Наука, 1980.
34. Ганиходжаева М. Прилагательные цвета узбекского языка в сравнительно-историческом аспекте. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1986.
35. Гиясов С.Т. Семантическая структура и компонентный анализ качественных прилагательных узбекского языка. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ленинград-Бухара, 1983.
36. Голуб И.Б. Грамматическая стилистика современного русского языка. – Москва: Высшая школа, 1989.
37. Грунин Т.И. Имя прилагательное в тюркских языках. // Вопросы языкознания. – Москва: 1955. – N 4.
38. Джумагельдыева Б. Фразеология романа Б. Кербабаева «Решающий шаг». Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ашхабад, 1970.

39. Довчингин О. Морфологическая стилистика современного монгольского языка (стилистика части речи монгольского языка). Автореф. дис... докт. фил. наук. Улан-Удэ, 1993.
40. Дугаржапова Д.М. Лингвистический анализ поэтических произведений Д. Дашинамаева. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Улан-Удэ, 1988.
41. Егинова С.Д. Развитие семантики слова (на материале корневых имен прилагательных якутского языка, обозначающих черты характера человека). Автореф. дисс... канд. фил. наук. Якутск, 1994.
42. Ембергенова О. Каракалпак қахарманлық дастанларындағы лексикалық синонимлердің стилистикалық хызметлери. // ӨзРИА ҚҚФ Хабаршысы ж. – 1995. – № 3.
43. Ержанов М. Лексика-семантическая группа слов, описывающих внешности человека. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1988.
44. Есеналиева Ж.Ж. Особенности употребления арабизмов и фарсизмов в произведениях Абая. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1993.
45. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – Москва: Издательство Московского университета, 1957.
46. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968.
47. Жанпейісов Е.М. Өүезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976.
48. Зуфарова Н. Степени сравнения и сравнительные конструкции в современном английском и узбекском языках. Автореф. канд. дисс., Ташкент, 1971.
49. Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функциональ-услугий хусусиятлари. Автореф. дисс... докт. фил. наук. Тошкент, 1993.
50. Каримов А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка поэмы «Фархад и Ширин». Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1973.
51. Кожина Н.К. Стилистика русского языка. – Москва: Просвещение, 1983.
52. Курбанов С. Синонимика имен прилагательных в произведениях Ч. Айтматова. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Фрунзе, 1973.
53. Курбатов Х.Р. Тагарская лингвистическая стилистика и поэтика. – Москва: Наука, 1978.
54. Қалендеров М. Каракалпак тилинде синонимлердин структура семантикалық хэм грамматикалық өзгешеликлери. – Нөкис: Каракалпакстан, 1989.
55. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фав, 1982.

56. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
57. Қыдырбаев А. Каракалпак тил билиминиң гейпарв мәселелери. – Нөкис: Каракалпакстан, 1988.
58. Қожахметова Х. Фразеологизмдердің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1972.
59. Курбаниязов Г. Ҳозирги ўзбек ва қарақалпак адабий тилларидаги каттик, катти лексемаларининг қисий таҳлили. Номз. дисс... автореф. Ташкент, 1988.
60. Кучқортаов И. Бадиий нутқ стилистикаси. – Тошкент: 1975.
61. Кунгуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантика-стилистик хусусиятлари. – Тошкент: 1983.
62. Лапасов Ж. Бадиий мати ва лисоний таҳлил. – Тошкент: 1995.
63. Ли А.Д. Синонимо-антонимические группы имен прилагательных, обозначающих черты характера человека и его эмоционально-психические состояния (в русском говоре с. Межог Усть-Вымсого района Коми АССР). Автореф. дисс... канд. фил. наук. Л., 1984.
64. Лиханов В.И. Эмоционально-оценочные экспрессивные слова в якутском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1988.
65. Лутфуллаева Р.Р. Прилагательное с интернациональной основой в русском и узбекском языках. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1990.
66. Любимов Н.П. О степенях сравнения имен прилагательных в тюркских языках. // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6.
67. Маматов Н. Стилистические функции фразеологических единиц в произведениях Марселя Эме. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Л., 1979.
68. Матчанова Р. Грамматические особенности степени сравнения имен прилагательных в узбекском языке и способы выражения их в русском. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1975.
69. Мәмбетназарова Г. И. Юсупов қосықларында деренди атаўышлардың стильлик қолланылуы. – Нөкис: Билим, 1994.
70. Миразизова Р. Язык и стиль произведений Ш.Рашидова. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Самарканд, 1968.
71. Мирзоев И.К. Проблемы лингвопоэтической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Автореф. дисс... докт. фил. наук. Ташкент, 1992.
72. Мусабаев Г.Г. Қазақ тіліндегі сын есімнің шырайлары. – Алматы: 1951.
73. Мурадов А. Выражение ласкательности и уменьшительности в именах туркменского языка. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ашхабад, 1975.
74. Мусабекова Ф. Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. – Алматы: 1982.
75. Мусабекова Ф.М. Стилистика имен существительных в современном казахском языке. Автореф. докт. дисс., Алма-Ата, 1974, с.23.

76. Надиров С.С. Имя прилагательное в поэзии Александра Блока (лексико-стилистический анализ). Автореф. дисс... канд. фил. наук. Тбилиси, 1975.
77. Нажимов П. Структурно-семантические особенности сравнения в каракалпакском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Нукус, 1994.
78. Насыров Д.С., Доспанов О. Каракалпак диалектологиясы. – Нөкис: 1995.
79. Оразбаева Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі сын есім синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1988.
80. Павлюченко Т.А. Прилагательные со значением цвета в языке русских былин. Автореф. дисс... канд. фил. наук. М., 1984.
81. Поварисов С.Ш. Тел - күңелең көзгесе. – Казань: Тат. кит. нәшр. 1982.
82. Пирниязова А. И. Юсупов шығармаларында терминлердің стильлік қолданылыуы. // Каракалпак тил билиминиң гейпара мәселелери. – Нөкис: 1993.
83. Расулов Т. Иносказательная образность (тропы) и проблемы индивидуального стиля в современной узбекской поэзии. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1968.
84. Сайранбаев Т. Глагольные словосочетания с прилагательными и числительными в современном казахском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Алма-Ата, 1965.
85. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги каракалпак шайырларының тили. – Нөкис: 1989.
86. Содикова М. Ўзбек тилида ранг-тус билдирувчи сўзлар. – Тошкент: 1963.
87. Содикова М. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сифат. – Тошкент: Фан, 1973.
88. Сөз өнері. (Тіл мәдениеті туралы). – Алматы: Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1978.
89. Сулайманов О. И. Юсуповтың «Сейдан ғарының геуишиндегі» көркем сөз құраллары. // Әмиўдарья ж. –1991. – № 6.
90. Сүндетова М.А. К вопросу о степенях сравнения прилагательных в русском и казахском языках. // Ученые записки, вып. 2. – Алма-Ата: 1958. – с.45.
91. Слыхова З.И. Имена прилагательные характеризующие человека в летописном повествовании (на материале Ипатьевской летописи). Автореф. дисс... канд. фил. наук. М., 1985.
92. Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: 1968.
93. Сыздыкова Р. Көркем әдебиет тілін зерттеу аспектітери. Қаз ҒА Хабаршысы ж. 1990.
94. Тагиев В.М. Степени имен прилагательных в азербайджанском языке (на основе материалов XIV-XX вв.) Автореф. канд. дисс., Баку, 1965.

95. Таджиев Е. Синонимия словообразующих аффиксов со значением «наличие-отсутствие» в современном узбекском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1974.
96. Тухсонов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи (Замена и повтор). Автореф. дисс... канд. фил. наук. Бухара-Андижан, 1987.
97. Умуркулов Б. Лексические особенности современной узбекской художественной речи. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1983.
98. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. –Тошкент: Фан, 1990.
99. Усманов Х.С. Лингвистические особенности языка Лютфи. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1986.
100. Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981.
101. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: 1983.
102. Хаков В.Х. Стилистика һәм суз сангәте. –Казань: Тат. кит. нәшр., 1979.
103. Хаков В.Х. Татар теле стилистикасы. –Казань: Тат. кит. нәшр., 1980.
104. Хасанова С. Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі. – Алматы: 1972.
105. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1972.
106. Ҳамдамова И. Ўзбек тилида сифатнинг маъно турлари ва уларнинг ўзбек тили изоҳли луғатида берилиши. – Тошкент: 1964.
107. Хаметова А.А. Превосходная и преувеличительная степени имен прилагательных в тюркских языках., Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1969.
108. Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование языка «Лисан-ат-Тайр» Алишера Навои. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Ташкент, 1982.
109. Ҳамидов Ҳ. Шығыс тилиндеги жазба дәреклер һәм XIX әсирдеги каракалпак шайырлары. – Нөкис: 1991.
110. Ҳазирги каракалпак тили. Морфология. – Нөкис: 1974.
111. Ҳазирги каракалпак тили. Морфология. – Нөкис, Каракалпакстан, 1981.
112. Ҳазирги каракалпак әдебий тилинің грамматикасы. – Нөкис: Билим, 1994.
113. Ҳазирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: 1965.
114. Худайбергенов М. Көркем шығармаларда «бир» савлығының артықлы хызметинде қолданылыуы. // Әмиўдарья ж. – 1997. – № ½. – 102-104-б.
115. Шакенов Ж. Қазақ тілінде сын есім категориясы. – Алматы: 1956.
116. Шалабаев Б. Көркем әдебиет тілі және оны мектепте оқыту. – Алматы: 1982.

117. Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1984.
118. Шамырадов К., Ибрагимов А. Туркмен дилинде сыпат. – Ашгабат: 1956.
119. Шукуров И.Е. Перенос значения слов в узбекском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук. Тошкент, 1978.
120. Эйвазов А. Степени имен прилагательных в современном турецком языке (с привлечением материалов из других тюркских языков). Автореф. канд. дисс., Баку, 1964.
121. Юсупова Б.Т. Стилистическое использование прилагательных в художественном произведений (на материалах произведений И.Юсупова) Автореферат диссертаций на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Нукус, 2001.

Б.Юсупова авторлығында жарияланған мақалалар

1. И.Юсупов қосықларында синоним келбетликлердің стильлик қолланылыуы. – Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, «Билим», 1994, 79-82-бетлер.
2. И.Юсупов шығармаларында теңеулер, антитезалар хәм литоталар. – «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1996-жыл 15-октябрь
3. Келбетликтің көркемлик мүмкиншиликлери. – «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы, 1997, № 1-2, 91-94-бетлер
4. И.Юсупов шығармаларыда келбетликлерден жасалған градиация хәм эллипсис. – «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы, 1997, № 3-4, 67-70-бетлер.
5. И.Юсупов шығармаларында ауыз еки сөйлеу тилине тән келбетликлердің стильлик қолланылыуы. // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 1997-жыл 28-октябрь.
6. И.Юсупов шығармаларында эпитет.// «Қарақалпақстан жаслары» газетасы, 1997-жыл 6-октябрь
7. И.Юсупов шығармаларында оксиморон. // «Әмиўдәрья» журналы, 1998-жыл, № 1-2, 105-108-бетлер.
8. И.Юсупов поэзиясында келбетлик жасаушы аффикслердің стильлик хызметлери. // «Қарақалпақстан мұғаллими» журналы, 1999, № 3-4.
9. И.Юсупов шығармаларында келбетлик дәрежелериниң стильлик қолланылыуы. «Әмиўдәрья» журналы, 2001-жыл, № 1.
10. И.Юсупов шығармаларында пәсейтиу дәрежели келбетликлердин стильлик қолланылыуы. // Қарақалпақ филологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, 2007, 32-33-бетлер.
11. И.Юсупов шығармаларында метафоралар. Түркий филологиясының актуаль мәселелери. Нөкис, 2008.5-8-бетлер.

Алғы сөз орнына.....3
 Қирисиуі.....7

I БАП. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДА КЕЛБЕТЛИКТИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ХӘМ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Келбетлик – лексика-семантикалық байлық сыпатында.....14

1. Лексикалық қураллар.....18
2. Троплар.....40
3. Стилистикалық фигуралар.....64

II БАП И. ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ КЕЛБЕТЛИКТИҢ ДӘРЕЖЕ, СУБЪЕКТИВ БАҒА ФОРМАЛАРЫНЫҢ СТИЛЬЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ ХӘМ ҚУРЫЛЫСЫ БОЙЫНША ТҮРЛЕРИНИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҰ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

1. Келбетлик дәрежелериниң стильлик қолланылыуы.....75
2. Субъектив баға формаларының стильлик хызметлери.....87
3. Келбетликтің қурылысы бойынша түрлериниң қолланылыуы өзгешеликлери.....101

Жуумақ.....124
 Әдебиятлар.....128
 Б.Юсупова авторлығында жарияланған мақалалар.....134

Юсупова Бийбисенем Турдыбаевна

И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ КЕЛБЕТЛИКТИҢ СТИЛЬЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ

Дизайнер *Х. Сафаралиев*
Саҳифаловчи *Х. Исмоилхўжаева*

Лицензия АІ № 168. 23.12.2009.

Босишга 06.12.2014 й. да руҳсат этилди. Бичими 60×84^{1/16}.
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет коғози.
Шартли б.т. 8,5. Нашр т. 8,5. Адади 300 нусха.
Буюртма № 16-02.

E-mail: tafakkur-qanoti@mail.ru

«Tafakkur qanoti» нашриёти. Тел: (+99 890) 945-50-87
Тошкент, 1-гор, Мирсолихова кўчаси, 13-уй.
Фаолият юритувчи манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

Оригинал-макет «ТАФАККУР ҚАНОТИ» масъулияти чекланган жамият
техник ва дастурий воситалар базасида тайёрланди
ва чоп этилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.